

ელდარ მამისტვალიშვილი

**იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი
– თამარ მეფის საბოლოო
განსასვენებელი?!**

Eldar Mamistvalishvili

**Monastery of the Holy Cross of Jerusalem - a
final burial of King Tamar?!**

Ельдар Мамиствалишвили

**Иерусалимский святой Крестный мо-
настырь – последнее место покоя царицы
Тамара**

რედაქტორი - აკადემიკოსი როინ მეტრეველი

Editor - Akademikian Roin Metreveli

Редактор - академик Роин Метревели

ქართველი ხალხის ცნობიერებასა და მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია დიდ მეფე თამარს და მის სახელთან დაკავშირებულ „ოქროს ხანას“. მაგრამ ფაქტობრივი მონაცემებისა და ქრონოლოგიური ვაკუუმის გამო, ვერ ვახდენთ თამარის მოღვაწეობის სრულფასოვან ისტორიულ მოდელირებას; უფრო მეტიც, ყველაფერს რომ თავი დაგანებოთ, არ ვიცით თამარ მეფის გარდაცვალების დრო და საძიებელია მისი საბოლოო განსასვენებელი. იგი ლეგენდარული მეფეა. ისტორიულ მახსოვრობაში თამარის პიროვნებას განსაკუთრებული ადგილი უკავია, ამიტომ თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში დიდ მნიშვნელობას ვანიჭებთ მის სახელთან დაკავშირებულ რაიმე ახალი ცნობისა და ფაქტის ინტერპრეტაციასა და დაზუსტებას. დიდია ცდუნება სინათლე შემატო ამ ბურუსით მოცულ საკითხს. წინამდებარე ნაშრომში ჩემი კვლევა უკავშირდება მეფე თამარის გარდაცვალების, მისი საფლავის იდენტიობის საკითხების დაზუსტებასა და მათ მიმართებას იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერთან.

In the conscience of Georgian people and its multicentury history Great King Tamar and connected to her name „The Golden Age“, occupies a special place. But due to the vacuum of actual data and chronology we are not able to make a perfect historical model of Tamar’s activities. Moreover to leave everything alone we do not even know the date of her death and her final burial is yet to be found. She is a legendary king. In historical memory Tamar’s personality occupies a special place, that is why we grant huge importance to any new information connected to her name, its interpretation and specification in modern historiography. It is a big temptation to spread light to this shrouded in the mist issue. In the presented work my research is connected to specification of Tamar’s death, issues of identification of her grave and its connection to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem.

В сознании и многовековой истории грузинского народа особое место занимает великая царица Тамара и связанная с ее именем "золотая эпоха" грузинского царства. Однако фактографический и хронологический вакуум не дают возможности полноценного исторического моделирования деятельности царицы Тамары; более того, не говоря уже обо всем остальном, нам неизвестна точная дата ее кончины, необходимо разыскать и место ее упокоения. Это была легендарная царица. Ее личность занимает особое место в грузинской исторической памяти, поэтому любым новым сведениям, интерпретации и уточнению фактов, связанных с именем царицы Тамары, уделяется большое внимание в современной историографии. Внести новизну в этот, покрытый туманом, вопрос – большой соблазн. Представленное мною в данной работе исследование освещает вопросы, касающиеся кончины царицы, уточнения места ее погребения и его связи с Иерусалимским Монастырем Святого Креста.

შინაარსი

<i>წყაროების ინტერპრეტაცია: პირდაპირი და არაპირდაპირი უცხოური ცნობები თამარ მეფის საფლავის შესახებ</i>	8
<i>ქართული ცნობები თამარ მეფის გარდაცვალების დროსა და საფლავის შესახებ</i>	17
<i>წერილობითი ცნობების რეინტერპრეტაცია</i>	25
<i>მშვიდობიანი გზის ძიება მეფე თამარის იერუსალიმში გადასვენებისათვის</i>	26
<i>თამარ მეფის საფლავის გასაიდუმლოების აუცილებლობა</i>	33
<i>გ. დე ბუას წერილის ვერსიები თამარ მეფის საბოლოო განსასვენებლის მინიშნებით</i>	36
<i>ნივთიერი მასალა თამარ მეფის სავარაუდო საფლავიდან</i>	43
<i>ჩემი მოსაზრებების შეჯერება – დასკვნითი ნაწილი</i>	49

C o n t e n t

<i>Interpretation of the source: direct and indirect foreign information about the grave of King Tamar</i>	<i>51</i>
<i>Georgian Information about the day of death of King Tamar and her grave</i>	<i>58</i>
<i>Reinterpretation of written sources</i>	<i>63</i>
<i>Looking for safe ways to rebury King Tamar in Jerusalem</i>	<i>64</i>
<i>Necessity of classifying of King Tamar's grave</i>	<i>69</i>
<i>Versions of G. de Bois Letter with the indications to King Tamar's final place of burial</i>	<i>71</i>
<i>Materials from King Tamar's supposed grave</i>	<i>76</i>
<i>Summary of my thoughts-conclusion</i>	<i>81</i>

Содержание

<i>Интерпретация источников: прямые и косвенные зарубежные сведения о могиле царицы Тамары</i>	82
<i>Грузинские сведения о дате смерти и могиле царицы Тамары</i>	90
<i>Реинтерпретация письменных сведений</i>	96
<i>Поиск мирного пути для перезахоронения царицы Тамары в Иерусалиме</i>	98
<i>Необходимость засекречивания гробницы царицы Тамары</i>	104
<i>Версии Г. де Буа с указанием последней могилы царицы Тамары</i>	106
<i>Вещественные материалы с предполагаемой могилы царицы Тамары</i>	112
<i>Сопоставление моих соображений – заключительная часть</i>	118

იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი – თამარ მეფის საბოლოო განსასვენებელი?!

წყაროების ინტერპრეტაცია: პირდაპირი და არა- პირდაპირი უცხოური ცნობები თამარ მეფის საფლავის შესახებ

დიდი ხანია მკვლევართა ყურადღებას იპყრობს ფრანგი რაინდის გ. დე ბუას მიერ სირია-პალესტინიდან საფრანგეთში, ბეზანსონის არქივისკოპოსის ამაღლა დე ტრემლესათვის გაგზავნილი წერილი.

წერილი ქართველ მკითხველს პირველად გააცნო ცნობილმა ისტორიკოსმა ზ. ავალიშვილმა. ამ წერილში მოყვანილი ფაქტების აუთენტიურობა დღიდან გამოაქვეყნებისა, სერიოზულ კამათს იწვევს მოწინააღმდეგეებსა და მომხრეებს შორის: რამდენად სანდოა ჯვაროსანი რაინდის წერილში ცნობა თამარ მეფის ნეშტის იერუსალიმში გადასვენების შესახებ?

„ღირსსა, ქრისტეს მიერ მამასა და მეუფეს საყვარელსა ა[მედოსს], ღვთის განგებით ბეზანს[ონის] არქივისკოპოსს – მორჩილი მსახური გ. დე ბუა, ამინ. უკეთუ ჯერ არს შეგაწუხოთ ჩემი კეთილად ყოფნის (ამბით), იცოდეთ, რომ ღვთის წყალობით მეცა და ჩემი მეუღლეც ჯანსაღად და უვნებლად გახლავართ. გადავწყვიტე, მოკლედ გაუწყოთ აღთქმული ქვეყნისა და მასზე მიმდებარე სხვა მხარეთა შესახებ დარხეული ხმები,

თუმცა ყოველი მათგანი როდია გაოცების ღირსი.

უწინარეს ყოვლისა, იცოდეთ, რომ იერუსალიმის სამეფომ მიაღწია დაზავებას სარკინოზებთან და რომ ანტიოქიის მთავარსაც, რომელიც დიდი ხნის მანძილზე ურიცხვ დევნასა და შევიწროებს განიცდიდა, როგორც ბაბილონის სულთანისაგან, ისე არმენიის მეფისაგან, ზავი აქვს დადებული ხსენებულ სულთანთან. მოისმინეთ აგრეთვე სხვა ახალი (ამბებიც), რომელნიც გაოცების ღირსნი არიან. გავიგეთ და სანდო მაცნეთა წყალობით ჭეშმარიტად მივითვალეთ, რომ ვიღაც ქრისტიანები იბერიიდან, რომელთაც გეორგენებს (ქართველებს) უწოდებენ, ღვთის შემწეობით შეგონებულნი, უთვალავი მეომრით უშიშრად აღსდგნენ ურწმუნოთა წინააღმდეგ, აიღეს 300 ციხე-სიმაგრე და 9 დიდი ქალაქი; ამათგან უმტკიცესნი ხელუხლებად დატოვეს და თვითონ დაიკავეს, დანარჩენი კი ნაცარტუტად აქციეს. დასახელებულ ქალაქთაგან ერთ-ერთი ევფრატზე მდებარე, ურწმუნოთა ქალაქებს შორის ყველაზე ცნობილი და დიდი იყო. მბრძანებელი ამა ქალაქისა – ბაბილონის სულთნის ძე ზემოსხსენებულმა ქრისტიანებმა შეიპყრეს და თავი მოკვეთეს, თუმცა იგი მათ აურაცხელ ოქროს ფულს აღუთქვამდა.

კიდევ რა უნდა ვთქვა დაწვრილებით? ისინი, რომლებიც მოვიხსენიე, მოვლენ წმინდა იერუსალიმის გასათავისუფლებლად და დაიმორჩილებენ ურწმუნოთ, სახელგანთქმული მათი თექვსმეტი წლის მეფე მსგავსია ალექსანდრესი (მაკედონელისა) შემართებითა და მოკრძალებულო-

ბით, რწმენით კი – არა. ამ ახალგაზრდას მი-
აქვს დედამისის – უძლიერესი დედოფლის თამა-
რის ძეგლები, ვინაიდან (თამარს) მისთვის სიცო-
ცხლეში ანდერძად დაუტოვებია, როცა მოკვდე-
ბოდა იერუსალიმში წასულიყო და მისი ძეგლები
უფლის საფლავის ახლო დაეკრძალა. დედის
სურვილის ღრმად პატივისმცემელს, მას გადაუწ-
ყვეტია დანაბარების აღსრულება და დედის ნეშ-
ტის წმინდა ქალაქში დამარხვა ურწმუნოთა ნე-
ბა-სურვილის მიუხედავად¹.

სხვა დოკუმენტები, რომლებსაც შემდეგ გა-
ვეცნობით, ჩემი აზრით, საშუალებას გვაძლევს
ვთქვათ, რომ ჯვაროსან რაინდს არასრულფასო-
ვანი წარმოდგენა ჰქონდა საქართველოზე და მან
ყურმოკვრით გაიგო ქართველი მეფის მიერ თა-
ვისი დედის, თამარის ნეშტის იერუსალიმში გა-
დასვენების განზრახვის შესახებ.

შესაძლებლობა გვაქვს დავაზუსტოთ დე
ბუას წერილის დაწერის დროც.

1217 წელს დაიწყო მეხუთე ჯვაროსნული
ლაშქრობა, რომელმაც მნიშვნელოვანი ადგილი
დაიკავა გიორგი-ლაშას საგარეო პოლიტიკაში
XIII ს. 10-იანი წლების ბოლო პერიოდში. ქარ-
თული სახელმწიფო საგარეო ორიენტირით, რო-
მელიც გამოიხატებოდა პროჯვაროსნულ პოზი-

¹ ავალიშვილი ზ., ჯვაროსანთა დროიდან. ოთხი სა-
ისტორიო ნარკვევი, თბილისი, 1989, 97-98. უფრო სრულყო-
ფილად მიიხსენიება აკ. ურუშაძის მიერ შესრულებული გ.
დე ბუას წერილის თარგმანი, რომელიც მოთავსებულია ვ.
ჩაჩანიძის წიგნში – პეტრე იბერიელი და ქართული მონას-
ტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, თბილისი,
1974, 27-28. წერილის ორიგინალი იხ. იქვე, 28-29.

ციაში, აშკარად ანტიეგვიპტური პოლიტიკის განხორციელების გზას დაადგა. გიორგი-ლაშამ საჯაროდ, კიდევ ერთხელ დაადგინა XII საუკუნეში, განსაკუთრებით თამარ მეფის დროს, უკვე ტრადიციად ჩამოყალიბებული საქართველოს საგარეო პოლიტიკის მახასიათებელი: არ არსებობენ მუდმივი მეგობრები და მტრები, არსებობს მხოლოდ სახელმწიფოებრივი ინტერესები. ქართველ მეფეს ჯვაროსანთა ძალების ახალი მობილიზაცია შესაძლებლობას აძლევდა, გაერთიანებული ძალებით განეხორციელებინა სამი მნიშვნელოვანი ღონისძიება: 1. შური ეძია წმ. ქალაქის კედლის დანგრევის შედეგად იქაური ქართველების მიერ განცდილი ზარალის და საქართველოს სახელმწიფოს ინტერესებისათვის ანგარიშის გაუწვევლობის გამო (ამაზე სხვა დროს), 2. ეძლეოდა საშუალება თავისი გავლენა განემტკიცებინა წმინდა მიწაზე და 3. აღესრულებინა დედის, მეფე თამარის ანდერძი, მისი იერუსალიმში დაკრძალვის შესახებ.

მოვლენების თანამედროვე ფრანგი ავგუსტინელი ბერი, მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის სულის ჩამდგმელი და მონაწილე, ისტორიკოსი ჟაკ დე ვიტრი¹ წერდა: „...უფლის საფლავთან მოსალოცად მომავალნი (ქართველები – ე. მ.) წმინდა ქალაქში დროშაგაშლილნი შემოდიან და ხარკს არავის უხდიან. სარკინოზები წყენინებას

¹ ფრანგ. Jacques de Vitry, ლათ. Jacobus Vitriacensis, დაიბადა რეიმსში დაახლოებით 1180 წელს, 1216 წლიდან ეპისკოპოსი, კარდინალი 1228 წლიდან, გარდაიცვალა 1244 წლის 1 მაისს რომში.

ვერ უბედავენ, რადგანაც შინ დაბრუნებულთ შეუძლიათ შური იძიონ თავიანთ მეზობელ სხვა სარკინოხეობებზე... ქართველები ძალზე აღშფოთდნენ და დაემუქრნენ დამასკოს გამგებელ კორადინს¹, რადგანაც მან არად ჩააგდო მათი სურვილი და იერუსალიმის კედლების დანგრევა ინება იმ დროს, როდესაც ლათინებს დამიეტასთვის ალყა ჰქონდათ შემორტყმული...“².

სავარაუდოა, იერუსალიმში მომხდართ (იერუსალიმის ხელყოფით) უკმაყოფილო მეფე გიორგი-ლაშას დამიეტასთან მდგარი ევროპელი ჯვაროსნების მეთაურის პაპის ლეგატის, პელაგიუსისთვის წერილიც გაეგზავნა, სამხედრო ძალით დახმარების შეთავაზების თაობაზე. თუ ასეთი წერილი გაიგზავნა, მაშინ ეს უნდა მომხდარიყო არაუგვიანეს 1219 წლისა, რადგან, როცა გიორგი-ლაშას ელჩები დამიეტაში მივიდნენ და პაპის წარმომადგენელს კარდინალ პელაგიუსს შეხვდნენ, როგორც ამ უკანასკნელის საპასუხო წერილიდან ჩანს, დამიეტა ჯვაროსნებს უკვე დაპყრობილი ჰქონდათ (დაიპყრეს 1219 წ. ნოემბერ-

¹ უაკ დე ვიტრი კორადინად მოიხსენიებს დამასკოს გამგებელს, საკმაოდ ძლიერ მმართველს, აღ-მალიქ აღ-მუხზამის.

² Jacques de Vitry, History of the Jerusalem. Traduit from the Original Latin by A. Stewart. Palestinwe Pilgrims Text Society, XI, London, 1896, p. 83-84. ციტირებულია: ფერადე გრ., უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ. გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გონა ჯაფარიძემ, თბილისი, 1995, 30. გ. ჯაფარიძის შენ. 21.

ში). პელაგიუსს წერილი გადასცა ერთ-ერთმა ქართველმა ბერმა, რომელმაც პაპის ლეგატს სიტყვიერად მოუთხრო ქართული სახელმწიფოს სიმდიდრესა და სიძლიერეზე, ქართველი მეომრების სიმამაცესა და მათს წარმატებულ ბრძოლაზე მუსლიმანების წინააღმდეგ. ბერს ისიც უთქვამს, რომ ჯვაროსნებისადმი დახმარებასთან ერთად გიორგი-ლაშას განზრახული ჰქონდა თავისი დედის თამარ მეფის ანდერძის სისრულეში მოყვანა, რაც ითვალისწინებდა მისი ნემსის იერუსალიმში გადასვენებას და იქ დაკრძალვას.

ჟაკ დე ვიტრის გადმოცემით, ქართველი ბერის მონათხრობმა კარდინალი და ჯვაროსანთა სხვა მეთაურები დიდად გაახარა. პელაგიუსმა იმავე ბერის ხელით დაუყოვნებლივ გაუგზავნა წერილი გიორგი-ლაშას. წერილში ნათქვამი იყო: „... დიდი იყო ჩვენი სიხარული, როცა შევიტყუეთ თქვენი გადაწყვეტილება ლაშქრობაში წასვლის შესახებ წმინდა ადგილების გასანთავისუფლებლად, იმ ადგილებისა, სადაც ჩვენმა უფალმა და მეუფემ იესო ქრისტემ გამოუთქმელ სიყვარულში მიიღო სიკვდილი ჯვარზე მოყვასის ხსნისა და სამარადისო ცხოვრებისათვის. საქებურია თქვენი აღთქმა: **მოწონებას იმსახურებს თქვენი განზრახვა ადასრულოთ თქვენი ნეტარხსენებული დედის ანდერძი!**... აღიჭურვეთ სარა-

¹ თამარ მეფის ნემსის იერუსალიმში გადასვენების განზრახვა, რომ „აშკარად ჯვაროსანთა წიაღში შექმნილი ლეგენდაა... ეს ჭორი გარკვეული პიარკაპანის ნაწილი“ (სამუშია ჯ., თამარ მეფის საფლავის საიდუმლოება (სამეცნიერო-პოპულარული ნარკვევი), თბილისი, 2010, 31),

ცინების წინააღმდეგ და შეაიარაღეთ თქვენი ლაშქარი, რათა ღვთის წყალობით შეძლოთ რომის ეკლესიის მიერ დალოცვილებმა მტრის დამარცხება სამღრთო ომში და უფლის საფლავის განთავისუფლება. ჩვენ უკვე მივაყენეთ წარმართებს ზარალი, შემოვუარეთ ზურგიდან და, დავიკავეთ მათი მნიშვნელოვანი სიმაგრე და ქალაქი დამიეტა... ახლა ვემზადებით ახალი ლაშქრობისათვის, რათა საბოლოოდ გავანადგუროთ სარაცინები. იჩქარეთ ჯარის შეყრა და პირდაპირ გამართეთ ურწმუნოთა წინააღმდეგ, **ისარგებლეთ ჩვენი ახალი შეტევით და დაიპყართ პალესტინის ქალაქები**¹.

პელაგიუსის მეორე წერილი გაგზავნილი უნდა იყოს 1220 წელს და იგი შეიცავს ჯვაროსნებისათვის ახალ ინფორმაციას: გიორგი-ლაშას განზრახული აქვს დედის ნეშტი იერუსალიმში გადაასვენოს. ამავე დროს უნდა დაეწერა და გავგზავნა გ. დე ბუას წერილი არქიეპისკოპოსისათვის საფრანგეთში. ჩანს, ამ უკანასკნელს ხელი არ მიუწვდებოდა პელაგიუსთან მისულ ქართველ ელჩებსა და მათ მიერ მიტანილ გიორგი-ლაშას წერილებზე. ის არ იყო ღრმად ჩახედული პელაგიუსის საქართველოსთან დიპლომატიურ კონ-

რომ არ იყო კარგად ჩანს კარდინალ პელაგიუსის ციტირებული წერილიდან.

¹ Jacobi de Vitriaco Historia Hierosolymitana // Gesta Dei per Francos, sive, Orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolomitani historia / ed. J. Bongars, Hannoveriae, 1611, t. 1. ციტირებულია: Казарян О., Крестоносцы и Грузия (XII-XIII вв.). <http://deusvult.ru/66-krestonostsy-i-gruziya.html>

ტაქტებში, ამდენად მან ქართველი მეფის განზრახვის შესახებ ინფორმაცია შეავსო იმ ცნობებით, რომლებიც მაშინ პალესტინაში საყოველთაოდ ცნობილი იყო და ისიც დაუმატა, რაც გაგონილი ჰქონდა იოანე ხუცესის შესახებ. რათქმა უნდა, არარეალურია ქართველი მეფის ასაკი, თითქოს იგი მხოლოდ 16 წლისა იყო. სინამდვილეში გიორგი-ლაშა დაიბადა 1192 წელს და ამ დროისათვის 27-28 წლისა უნდა ყოფილიყო.

კარდინალ პელაგიუსის წერილმა, როგორც ჩანს, იმდენად სერიოზული შთაბეჭდილება მოახდინა საქართველოს ხელისუფლებაზე, რომ დამიეტას კვლავ ეწვივნენ გიორგი-ლაშას ელჩები და მოლაპარაკება გამართეს კარდინალთან და ჯვაროსანთა სხვა მეთაურებთან. როგორც დიპლომატიური მოლაპარაკების მონაწილე კარდინალი ოლივერ პადერბორნელი გადმოგვცემს, კარდინალმა პელაგიუსმა პაპის სახელით სთხოვა ქართველ ელჩებს საქართველოს მეფე ჯარით დახმარებოდა ჯვაროსნებს. ელჩებს, თავის მხრივ, გიორგი-ლაშას სახელით გამოუხატავეთ მზადყოფნა დახმარებოდნენ ჯვაროსნებს სირიაში¹.

ჩემი აზრით, ქართველმა ელჩმა ჯვაროსანთა ლიდერებს მუსლიმანებზე შეტევის კონკრეტული გეგმაც წარუდგინა და ისიც დააზუსტა რატომ სურდა საქართველოს მეფეს განეხორციელებინა შეჭრა სწორედ სირიაში. სავარაუდოა,

¹ Oliver of Paderborn. *Historia Damiatina*. Die Schriften des kölnner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderbon und Kardinal-Bischofs von S. Sabina Oliverus. Ed. O. Hoogeweg, Tübingen, 1894, 232-233.

ქართველებს უნდოდათ დახმარებოდნენ ანტიოქიის სამთავროს, რომელიც ტერიტორიულად შედარებით ახლო იყო ქართული სახელმწიფოს სამხრეთ საზღვართან. (ამავე დროს, ქართულ სახელმწიფოს შესაძლებლობა მიეცემოდა გავლენა გაეკრძელებინა მდიდარ ხლათის სასულთნოზე, რომელიც ჰარანისა და აღ-ჯაზირას გამგებლის, აღ-მალიქ აღ-აშრაფ მუსას მფლობელობაში იყო. სამხედრო რეიდის მოწყობას ისიც გაადვილებდა, რომ ამ დროს აიუბიანებს მთელი თვიანთი შეიარაღებული ძალები დამიეტის დასაცავად ჰყავდათ მობილიზებული. ეგვიპტეში იმყოფებოდა ხლათის გამგებელი აღ-აშრაფიც¹.

საქართველოს სამეფო კარის განზრახვა, გაეგზავნა ჯარი იერუსალიმის წმინდა ადგილების დასაცავად, ალბათ, იცოდნენ მუსლიმმა მბრძანებლებმა. მით უმეტეს, რომ „იმ დროს, როდესაც დამასკოს მთავარმა ქალაქ დამიეტას აღყა შემოარტყა, მასთან ქართველები მივიდნენ, რათა მონაწილეობა მიეღოთ საღვთო ომში, ომში, რომელშიც ქრისტიანთა დიდი ნაწილი იყო ჩაბმული“².

როგორც ვინმე ვოლატერანო წერდა, ჯვაროსნების მიერ დამასკოს აღებით ქრისტიანებში გამოწვეული აღფრთოვანებით, ქართველებს გადაუწყვეტიათ თვითონაც შეეციათ მუსლიმანები-

¹ ნატროშვილი თ., მაშრიყით მალრიბამდე, თბილისი, 1991, 90.

² ტაბაღუა ი., საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში (XIII-XVI სს.), თბილისი, 1984, I, 75.

სათვის¹. შუა საუკუნეების ევროპელ ისტორიკოსს მხედველობაში უნდა ჰქონდეს გიორგი-ლამას მიერ 1219 წელს წამოწყებული ლაშქრობა ნახჭევანის, ხლათისა და კარნუქალაქის წინააღმდეგ, რომელიც წარმატებით დასრულდა², რაც ჯვაროსნების მიერ, დამიეტის აღებასთან ერთად, აღქმული იქნა ქრისტიანთა საერთო წარმატებად. ამ წყაროების ინტერპრეტაციის შედეგად იკვეთება ორი ასპექტი: ა) ქართველების პოლიტიკური ინტერესები ახლო აღმოსავლეთში, კერძოდ, იერუსალიმთან მიმართებაში და ბ) თამარ მეფის საფლავის და გადასვენების საკითხის კავშირი იერუსალიმთან.

ქართული ცნობები თამარ მეფის გარდაცვალების დროსა და საფლავის შესახებ

სხვადასხვა ისტორიკოსი, სხვადასხვა არგუმენტით ამყარებს და გვთავაზობს თამარ მეფის გარდაცვალების განსხვავებულ თარიღს³. ამ სა-

¹ ტაბაღუა ი., საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში (XIII-XVI სს.), თბილისი, 1984, 75.

² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, თბილისი, 1979, 341.

³ ვახუშტი ბატონიშვილი 1201 წ. (იხ. ქართლის ცხოვრება, IV. ბატონიშვილი ვახუშტი აღწერა სამეფოსა, საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973, 191ა); Pp. peri _ 1201 w. (P. Perri, Histoire littéraire de la France, ouvrage commence par des religieux Benedictions de la Congregation de Saint-Maur et continué par des Membres de l'Institut (Académie des

კითხის დაზუსტებაში, როგორც ჩანს, ვერც ჩემს მიერ მოხმობილი წყაროები შეიტანს დამატებით სიცხადეს. მაგრამ საზოგადოდ ცნობილია ის ქართული საისტორიო თხზულებები, რომლებიც თამარის მეფობის დროსა და მისი გარდაცვალების ახლო ხანებში არის შექმნილი და ისინი

Inscriptions et Belles-Lettres). T. XXI. Suite du treizième siècle, depuis l'année 1296. supplements. A Paris, 1847, 783; m. brose _ 1212 w. (Brosset H. F., Histoire de la Géorgie, I, Petersbourg, 1849, 477; r. rorixti _ 1212 w. (Regesta Regni Hiersolymitani (MXCVII-MCCXCI) edidit Reinhold Rörich. Oenipont, 1893, 233-234); ავალიშვილი – 1207-1208 (ავალიშვილი ზ., ჯვაროსანთა დროიდან, 100); კეკელიძე – 1215 (ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთან (ცლა ტექსტის აღდგენისა), აკად. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1941, 42-43); აღ. სანდერსი (გერმანიაში მოღვაწე ქართველი აღექსანდრე ნიკურაძე, 1900-1981) – 1207-1208 (Sanders Al., Kaukasien, Nordkaukasien, Aserbeidschan, Armenien, Georgien, geschichtlicher Umriss. München: Hoheneichen-Verlag, 142, 170); ივ. ჯავახიშვილი – თამარ მეფე 1213 წ. გარდაიცვალა (ქართველი ერის ისტორია, II, თბილისი, 2012, 368); რ. ჰენიგი – დაახლოებით 1220 წ. (Хенниг Р., Неведомые земли, III. Перевод с немецкого А. В. Лисовской, предисловие и редакция И. П. Магидовича, М., 1962, 31); თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე – 1210 წ. (ნატროშვილი თ., ჯაფარიძე გ., ცლა ერთი თარიღის დადგენისა, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, №2, 1974, 168-169); რ. მეტრეველთანაც 2013 წელია (რ. მეტრეველი, მეფე თამარი. თბილისი, 1991, 206); ჯ. სამუშიაც წერილს 1211 წლით ათარიღებს (სამუშია ჯ., თამარ მეფის საფლავის საიდუმლოება, 26); გ. ჯაფარიძემ ახლახანს კიდევ ერთხელ დაიცვა თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღი (1210 წ.) თავის კრიტიკულ სტატიაში (იხ. მისი, თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღის შესახებ, საისტორიო კრებული, 2, წელიწდეული, 2012, 348-348)

ერთხმად აღნიშნავენ, რომ თამარი დაიკრძალა გელათში¹.

მკვლევართაგან ეჭვი არავის ეპარება, რომ სიმართლეს ასახავს თამარის ისტორიკოსის, ბასილი ეზოსმოძღვარის გადმოცემა გარდაცვლილი მეფის ნეშტის გელათის მონასტერში დაკრძალვის შესახებ: „და მერმე უკანასკნელ თვთ მუნვე გელათს დაამკვდრეს თუსსა შინა სამარხოსა, დიდებად მუნ შინა დამკვდრებულთა პაპათა და მამათა მისთა, სახელოვანთა დიდთა მეფეთა თა-

¹ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ (ქართლის ცხოვრება, II, 112-113), ბასილი ეზოსმოძღვარის „ცხოვრება მეფეთ-მეფე თამარისა“ (*ქართლის ცხოვრება*, II, 146), ლაშა-გიორგის დროინდელი მემბტიანი“ (ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 2008, 355).

თამარის თანამედროვე ისტორიკოსები პირდაპირ მიუთიებენ, რომ იგი გელათში დაიკრძალა, მაგრამ მისი საფლავი ჯერჯერობით არ ჩანს. სათაყვანებელი მეფის საფლავის ადგილმდებარეობის არ ცოდნამ (როგორც სავარაუდოა საფლავი უცნობი იყო უკვე „აღორძინების ხანიდან“) წარმოშვა მრავალი თქმულება. „თამარის კულტი მის სიცოცხლეშივე შეიქმნა, ხოლო სიკვდილის შემდეგ ის იმდენად გადიდდა და გახანგრძლივდა, რომ ეს შარავანდედმოსილი პიროვნება XIX საუკუნის ქართველ პოეტთა შთაგონების წყაროდაც გადაიქცა. თამარი ქართულმა მწერლობამ ღვთისმშობლის სწორად წარმოსახა; ქრისტიანულმა ეკლესიამ ის წმინდანად შერაცხა და მისი სულის ხსენების დღეები დააწესა...“ ლოლაშვილი ივ., თამარ მეფის აკლდამა გელათში, თბილისი, 1989, 14-15. ხალხური თქმულებანი თამარ მეფის დაკრძალვისა და საფლავის შესახებ, იხ. იქვე, 14-29.

ნა¹. მაგრამ იგივე მკვლევრები ვერ თანხმდებიან თამარის ნეშტის საბოლოო ადგილსამყოფელის საკითხის დადგენის შესახებ. კერძოდ, **რატომ აღარ არის თამარის ნეშტი ისტორიკოსის მიერ მითითებულ დაკრძალვის ადგილას გელათში და სად უნდა ვეძიოთ იგი.** მკვლევრები, მათი ჰიპოთეზების მიხედვით შეიძლება დავეოთ სამ ჯგუფად: მკვლევრები, ვინც კატეგორიულად უარყოფენ თამარის ნეშტის გელათიდან იერუსალიმში გადასვენებას²; მკვლევრები, რომლებიც ანგარიშს უწევენ თამარ მეფის იერუსალიმში გადასვენების ცნობას, მაგრამ იგი მთლად სარწმუნოდ არ მიაჩნიათ³; მკვლევრები, რომლებიც ფიქრობენ, რომ მეფე თამარი თავდაპირველად დაკრძალეს გელათის მონას-

¹ ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი. ქართლის ცხოვრება, II, 146-147.

² ავალიშვილი ზ., ჯვაროსანთა დროიდან, 95-107; ლოლაშვილი ივ., თამარ მეფის აკლდამა გელათში, თბილისი, 1991, 29-48; სამუშია ჯ., თამარ მეფის საფლავის საიდუმლოება, 58-63.

³ შ. ნუცუბიძის მიხედვით, „არაა საფუძველი არ დავუჯეროთ ფრანგი რაინდის ცნობას, რომ ლაშა-გიორგის მიჰქონდა იერუსალიმში დედის ნეშტი, მაგრამ ფაქტია, რომ ის იქ აღარ ჩავიდა საქართველოში მონღოლების შემოსევის გამო. აქ საეჭვო არაფერია. ვარაუდი, რომ ლაშა შეძლებდა რამენაირად დედის სურვილის შესრულებასო, სამეცნიერო იერს მოკლებულია“. ნუცუბიძე შ., რუსთაველის ცხოვრების მეორე ნახევარი და იერუსალიმის სამეცნიერო ექსპედიცია, თბილისი, 1961, 41-42. შ. ნუცუბიძის მოსაზრების კრიტიკა იხ. ლოლაშვილი ივ., თამარ მეფის აკლდამა გელათში, 34-36.

ტერში, მოგვიანებით კი გადაასვენეს და დაკრძალეს იერუსალიმში¹.

ჯვაროსანი რაინდის წერილს, მასში გადმოცემულ სხვა მნიშვნელოვან ისტორიულ ამბებთან ერთად, ჩვენთვის კიდევ უფრო დიდი მნიშვნელობა აქვს იმიტომ, რომ იქ ლაპარაკია თამარ

¹ ს. კაკაბაძეს მიაჩნდა, რომ გიორგი ლაშა მარტლაც შეასრულებდა დედის ანდერძს, რომელიც მისი აზრით, გარდაიცვალა 1207 წლის 18 იანვარს. სამი წლის შემდეგ (1210 წ.) დედის ნეშტი ამოაღებინა და მისი იერუსალიმში გადასვენება სურდა. ომიანობის გამო, ნეშტი მცირე ხნით ვარძიის მონასტერში დაასვენეს. „შერჩეულ დროს (იგი), – წერდა ს. კაკაბაძე, – (ნეშტი – ე. მ.) გაგზავნილი იქნებოდა იერუსალიმში, სადაც მას, თამარის ანდერძის თანახმად, დაკრძალავდნენ ეგრეთ წოდებულ ქრისტეს საფლავთან. თამარის აკლდამა კი გელათის მონასტერში დარჩა ცარიელი“. კაკაბაძე ს., ერთი საკითხი საქართველოს ისტორიიდან, ინდუსტრიული ქუთაისი, 1940, №286; შ. ამირანაშვილის ჰიპოთეზაც დაახლოებით ასეთივეა. იგი თამარის ნეშტის იერუსალიმში გადასვენებას უჭერს მხარს. ამირანაშვილი შ., შოთა რუსთველის პორტრეტი იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტერში, უფრ. საბჭოთა ხელოვნება, 1961, №4, 360-363; ვ. ჩაჩანიძე გ. დე ბუას წერილზე დაყრდნობით ავითარებს მოსაზრებას, რომ მონღოლების შემოსევის წინ თამარის ცხედარი იერუსალიმში გადაასვენეს. ჩაჩანიძე ვ., პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, თბილისი, 1974, 26-31; ლ. ტუხაშვილიც ფიქრობდა, რომ „ლაშა-გიორგიმ მეფე-დედის ანდერძი ნამვილად შეასრულა“. ტუხაშვილი ლ., ნარკვევები ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, I. ბაგრატ III-დან გიორგი V ბრწყინვალემდე, თბილისი, 1994, 229-230; ამავე მოსაზრებისაა ჯ. ვათეიშვილიც. Ватейшвили Д. Л., Грузия и европейские страны. Т. I. Грузия и Западная Европа XIII-XVII века, кн. I, 2003, 148-149.

მეფის იერუსალიმში გადასვენების შესახებ და ზოგიერთი ისტორიკოსი ფიქრობს, რომ შეიძლება მისი გარდაცვალების თარიღის დადგენაც¹.

ივ. ლოლაშვილმა მკაცრად გააკრიტიკა ყველა იმ მკვლევრის მოსაზრება, რომლებიც სერიოზულად უყურებენ გ. დე ბუას გადმოცემას თამარ მეფის ნეშტის იერუსალიმში გადასვენების შესახებ. „რა ითქმის ამ მოსაზრებათა შესახებ?“ – კითხულობს ივ. ლოლაშვილი და იქვე იძლევა პასუხს: „– ზოგადად ის, რომ ისინი ბევრად არ ჩამოუვარდებიან თავიანთი დამაჯერებლობით ზემოგანხილულ ხალხურ თქმულებებს. უპირველესად ეჭვს იწვევს ანდერძის შინაარსი, რომელსაც გვაცნობს გ. დე ბუა. წარმოუდგენელია, სათნოსა და თავმდაბალ თამარს შვილისათვის ანდერძად დაეტოვებინოს: როცა მოკვდები, ჩემი ცხედარი უფლის (ანუ ქრისტეს) საფლავის ახლოს დაეკრძალათ, და თექვსმეტი წლის ლაშაგიორგის კი გადაეწყვიტოს მისი აღსრულება „ურწმუნოთა ნება-სურვილის მიუხედავად“. თამარის უკანასკნელი სიტყვები ცნობილია კარგად. თუ მომაკვდავი მეფე იერუსალიმში დაკრძალვის სურვილს განაცხადებდა, ამას თამარის ერთ-ერთი ისტორიკოსი უეჭველად იტყოდა. ახლა კი

¹ პ. პარი – 1202 წელი დე ბუას წერილის დაწერის დრო (Histoire littéraire de la France, a Paris, 1847, 783; მ. ბროსე – 1212 წ. ავალიშვილი – 1207-1208 (ავალიშვილი ზ., ჯვაროსანთა დროიდან, 100); თ. ნატროშვილი, გ. ჯაფარიძე: წერილში აისახა 1210 წლის ამბები, წერილი უნდა დათარიღდეს 1211 წლით (ნატროშვილი თ., ჯაფარიძე გ., ცდა ერთი თარიღის დადგენისა, 168-169).

გამოდის, რომ პალესტინაში მყოფ ფრანგ რაინდს, რომელმაც არც კი იცის ლაშა-გიორგის სახელი, სცოდნია თამარის სიკვდილის-წინეთი ანდერძი, ხოლო იმ მემატინაეებს, რომელთაც დაწვრილებით აღწერეს თამარის ცხოვრება, ამაზე წარმოდგენაც კი არ ჰქონიათ! განა ეს დასაჯერებელია?!¹

ივ. ლოლაშვილს ხელთ რომ ჰქონებოდა ზემოთ მოყვანილი სხვა წერილები, დარწმუნებული ვარ, ასეთი მკაცრი არ იქნებოდა გ. დე ბუას წერილში გადმოცემული ამბის (თამარის იერუსალიმში გადასვენების) გამზიარებლების მიმართ. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ რა თქმა უნდა, განსაკუთრებული ნდობა უნდა გვექონდეს ქართული ნარატიული წყაროების მიმართ, რადგან რასაც ისინი მოგვითხრობენ (თამარ მეფე რომ გელათის მონასტერში დაიკრძალა) დასტურდება გელათში დღესაც არსებული ე. წ. სამხრეთის ანუ თამარის ეკვდერით, რომელიც ქართულ წერილობით წყაროსთან შესაბამისობაში მოდის, მაგრამ თამარ მეფის ნეშტი მისთვის განკუთვნილ სამარხში არ არის. და რატომ არ არის ამის გარკვევაში დაგვეხმარება უცხოური წყაროები, რომელთა მიმართ უნდობლობის გამოცხადება სამართლიანი არ იქნება იმის

¹ ლოლაშვილი ივ., თამარ მეფის აკლდამა გელათში, 34. მკვლევარი შემდეგში კიდევ რამდენჯერმე გეთავაზობს ჯვაროსანი რაინდის წერილს და ამბობს: „ასე, რომ გ. დე ბუას წერილის „ანდერძი“ ჰაერზეა გამოკიდებული და მასში ისტორიული სინამდვილის ნატამალიც კი არ მოიპოვება“. იქვე, 35.

მიზეზით, რომ ისინი შესაბამისობაში არ მოდის ქართულ ცნობებთან. მაგრამ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ, რომ განა მცირე რამ ვიცი და საველური და აღმოსავლური წერილობითი წყაროების მიხედვით, რომლებიც ჩვენს წერილობით ძეგლებში არ აისახა?

* * *

ფაქტია, რომ თამარის განსასვენებელი საქართველოში არ იძებნება, იგი არ აღმოჩნდა ქართულ ისტორიულ წყაროში მითითებულ ადგილას, მაშინ როდესაც ბასილი ეზოსმოდურის თხზულებაში დამაჯერებლად არის გადმოცემული როგორ წაასვენეს იგი და დაკრძალეს გელათის მონასტერში¹.

იმ საფლაგში, რომელიც ტრადიციის მიხედვით, თამარისთვის იყო განკუთვნილი, ნეშტი არ აღმოჩნდა. სრული უფლება გვაქვს იგი ვეძიოთ იქ, სადაც რაიმე მინიშნება გაგვანჩნია. უფრო მეტიც, თუ კი ასეთი მინიშნება არსებობს უცხოურ წერილობით წყაროებში და მოღწეულია საინტერესო მატერიალური ძეგლიც, როგორც არგუმენტების გასამყარებელი მონაცემი, კვლევა იძენს ობიექტურ რეალობასთან მიახლოებულ სახეს.

ჯერ წერილობითი ცნობები განვიხილოთ.

¹ ჯ. სამუშიამ, იმის დასამტკიცებლად, რომ თამარ მეფე ნამდვილად გელათში დაკრძალეს და იგი არსად გადაუსვენებიათ, თავი მოუყარა ყველა იმ წყაროს, რომლებიც ამ პრობლემასთან რაიმე კავშირშია და საინტერესო მოსაზრებანიც შემოგვთავაზა. იხ. მისი, თამარ მეფის საფლავის საიდუმლოება.

წერილობითი ცნობების რეინტერპრეტაცია

ქართული ნარატიული წყაროების ანალიზის საფუძველზე ლ. ტუხაშვილი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „უკვე 1222 და 1245 წლებში თამარის ნეშტი აღარ იყო გელათში“. მკვლევრის ყურადღება მიიპყრო იმ გარემოებამ, რომ როდესაც გარდაიცვალა ლაშა გიორგი „იგი დამარხეს საფლავსა მამისა მისისასა“. ისტორიკოსის ეს ნათქვამი უცნაურია იმიტომ, რომ გიორგი-ლაშა იყო თამარის ძე და არა დავითის ძე. „არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლებოდა მემატინეს ხაზი გაესვა არა გვირგვინოსანი დედისათვის, არამედ, მართალია, ბაგრატიონთა გვარის ოვსთა მეფის ძის, მაგრამ არა ქართველთა მეფის სახელისათვის. აქ რომ „მამისა“ მსოფლობით რიცხვში არ იყოს, მაშინ დასაშვებია, რომ იგულისხმებოდა „მამათა“ – ე. ი. წინაპართა სამარხი... თუნდაც ლაშა-გიორგის სახელისათვის ისტორიკოსი აუცილებლად აღნიშნავდა მეფის სახელოვანი დედის დაკრძალვის ფაქტს“¹. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქართველ ისტორიკოსს გიორგი-ლაშას გელათში დაკრძალვის დროს თამარის საფლავი იქ აღარ ეგულებოდა. ასევე არ მოიხსენიება თამარ მეფე, მისი ასულის, რუსუდანის გელათში დაკრძალვის დროს². როგორც გიორგი-ლაშას მიერ პაპის ლეგატის, კარდინალ პელაგიუსისათვის გაგზავნილი წერილიდან ვიგებთ, თა-

¹ ტუხაშვილი ლ., ნარკვევები ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, I, 225.

² ქართლის ცხოვრება, II, 267.

მარ მეფეს დაუტოვია ანდერძი, რომელშიც გამოთქმული იყო წმ. მიწაზე დაკრძალვის სურვილი. რადგან ანდერძი არსებობდა (ვფიქრობ, არ არსებობს ეჭვის საფუძველი), მაშინ საინტერესოა როდის, როგორ და სად შეიძლება იხილოს სისრულეში მოყვანა?

***მშვიდობიანი გზის ძიება მეფე თამარის
იერუსალიმში გადასვენებისათვის***

ა) თამარ მეფის იერუსალიმში გადასვენების საკითხი გიორგი-ლამას კარზე უნდა მდგარიყო თამარის გარდაცვალების დღიდან, მაგრამ ამისი განხორციელებისათვის აუცილებელი იყო შესაფერისი ვითარება. თუ გადაწყდებოდა გადასვენება სახმელეთო გზით, მაშინ გასათვალისწინებელი იქნებოდა საქართველოს სამეზობლო მუსლიმანურ სახელმწიფოებში არსებული პოლიტიკური ვითარება და ისიც, როგორ ურთიერთობაში იმყოფებოდა ქართველი მეფე მეზობელ მუსლიმან მბრძანებელთან. ვფიქრობ, ყველაზე ხელსაყრელი ვითარება თამარის ანდერძის სისრულეში მოყვანისათვის, შეიქმნა მეზუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს, როდესაც საქართველოს მეზობელი მუსლიმანური ქვეყნების ყურადღება და შეიარაღებული ძალები მიმართული იყო ეგვიპტისაკენ, მუსლიმანთა უმთავრესი დასაყრდენისა წინა აზიაში. მას ჯვაროსნები უტევდნენ და მისი უმნიშვნელოვანესი სტრატეგიული და ეკონომიკური მნიშვნელობის ქალაქი დამიეტა ჯერ ალყაში მოაქციეს, შემდეგ კი დაეუფლნენ კიდეც. ეს არის 1218-1220 წლები. ეს ის პერი-

ოღია, როდესაც გიორგი-ლაშას და მის სახელმწიფოს ანგარიშს უწევდნენ საქართველო-იერუსალიმს შორის არსებული მუსლიმანური სახელმწიფოები.

საქართველოს მშვიდობიანი და კეთილმეზობლური ურთიერთობა ჰქონდა აიუბიანთა ხლათის სახელწიფოსთან, 1210 წელს დადებული 30-წლიანი საზავო ხელშეკრულებით. ხლათის გამგებელი ალ-აშრაფი ერთ-ერთი ყველაზე ძლიერი იყო საქართველოს მეზობელ მუსლიმან გამგებელთა შორის და წარმართავდა მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკას¹.

ბ) ხლათთან კარგი ურთიერთობა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პირობა იყო დასახული ამოცანის სისრულეში მოყვანისათვის იმ შემთხვევაში თუ მოგზაურები სახმელეთო გზით ისარგებლებდნენ². რადგან ქართველები ახერხებდნენ თავი-

¹ ნატროშვილი თ., ჯაფარიძე გ., ცდა ერთი თარიღის დადგენისა, 80-81; ჯაფარიძე გ., საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო, 170-174.

² როგორ პირობებში უხდებოდათ ხმელეთით მგზავრობა იერუსალიმს მიმავალ ქართველებს შუა საუკუნეებში, ამის შესახებ ზოგიერთ ცნობას ვნახულობთ გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში: ბაგრატ IV-ის დედას დედოფალ მარიამს განუზრახავს „წარსვლად წმიდად ქალაქად იერუსალიმად ღოცვად და თაყვანისცემად წმიდათა მათ და განმაცხოვრებელთა ადგილთა“. ის ანტიოქიაზე გავლით აპირებნდა წმ. ქალაქში მისვლას, მაგრამ ანტიოქიის პატრიარქმა და მთავარმა, გიორგი მთაწმინდელის თანხმობით, გადაწყვიტეს დედოფალი არ გაეშვათ, რადგან მუსლიმანთა ქვეყანაზე გავლა სახიფათო იყო და დედოფალიც დაიყოლიეს. მარიამმა გიორგის დაავალა, რომ „საფასე იგი, რომელი საგზლად აღეკაზმა, წარიღოს

იგი იერუსალემდ და გლახაკთა მას და დავრდომილთა განუყოს წმიდისა ქალაქისათა და მონასტერთა მათ წმიდათა, რომელნი შენ არიან გარემოესა მისა“ (ქართული მწერლობა, II, თბ., 1987, 97). გიორგიმ „წმიდად ქალაქად მშვიდობით და უვნებლად მიიწია“ და დედოფლის დავალება შეასრულა. ის კვლავ შავ მთაზე დაბრუნდა.

მეფე ბაგრატ IV-მ და დედოფალმა მარიამმა გიორგი მთაწმინდელი საქართველოში მიიწვიეს. გიორგიმ განიზრახა უმოკლესი სახმელეთო გზით – ანტიოქიიდან (ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო) სელჩუკთა სასულთნოზე გავლით – საქართველოში დაბრუნებულიყო. მაგრამ ანტიოქიიდან მდ. ეფფრატთან მისულმა შეიტყო, რომ „თურქთა დაუპყრიეს ყოველი შუამდინარე და ისაური და საბერძნეთი... შევიქციეთ მიერ და სევასტიით კერძო მივიდოდეთ. გვეგონა, ვითარმედ მათ კერძოთა მშვიდობად არს. ხოლო უწინარეს ჩვენსა მისრულ იყვნეს თურქნი და აეღო ქალაქი იგი და დაეწვა. და ჩვენ არაჲ უწყოდეთ და მივიდოდეთ და კნინდა მცირედ ხელთა მათთა შთავარდებოდეთ... ესრეთ შევიქეცით და მათთა მივჰმართეთ და დიდითა შრომითა და დღე და ღამე სღვითა კესარიად (ქალაქი ანატოლიაში – ე. მ.) მოვედით. და მუნით წარმოვედით და ზღვასა მოვჰმართეთ, რამეთუ ხმელით არღარა ეგებოდა. და ნებითა ღმრთისაჲთა ევხაიტს (შავი ზღვის სანაპიროზე სინოპის დასავლეთით. ის. ტომოთე გაბაშვილი, მიმოსლვა, 98) მოვიწიენით... და ესრეთ გამოვედით მიერ და მოვიწიენით სამისონს, ქალაქსა ზღვის კიდისასა. და მუნ განვეიდენით სახედარნი ჩვენნი და ესრეთ ნავითა წარვემართენით კერძოთა აფხაზეთისათა და კეთილითა და ჰამოითა ნიავითა მივიწიენით ფოთს და მიერ სახედრითა ქუთათისს ჟამსა სთვლისასა (შემოდგომა – ე. მ.)“. მოყვანილი ამონარიდიდან ჩანს, როგორ გავლენას ახდენდა პოლიტიკური სიტუაციის შეცვლა მგზავრთა გადაადგილებაზე. საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობა XIII-XV საუკუნეებში, როგორც იმდროინდელი მასალებიდან ვიგებთ, ხორციელდებოდა ზღვით და ხმელეთით. საქართველო-იერუსალიმის დამაკავშირებელი გზების შესახებ ვიცრლად ის. მამისთვალიშვილი ე., საქართველოს და

ანთი ელჩების გაგზავნას ეგვიპტეში, კონკრეტულად დამიეტასთან მყოფ ჯვაროსნებთან, ისინი იმასაც მოახერხებდნენ, ძვირფასი ტვირთი ხმელეთით თუ არა ზღვით მაინც, პალესტინაში ზღვის სანაპირომდე მიეტანათ. იქიდან კი იერუსალიმამდე მისვლა გაადვილებული იქნებოდა თუნდაც იმიტომ, რომ წმ. ქალაქში ქრისტიანებს და, მათ შორის, ქართველებს საკმაოდ დიდი გავლენა ჰქონდათ (კვლავ შეიძლება გავისხენოთ იერუსალიმის ხალხმრავალი ქართული თემის აღშფოთება და მუქარა წმ. ქალაქის გაღავნის დანგრევით გამოწვეული ხიფათის გამო). სავარაუდოა, საქართველოს ხელისუფლების კარდინალ პელაგიუსთან დამიეტაში მოლაპარაკების ერთ-ერთი მიზანი თამარ მეფის ნეშტის იერუსალიმში გადასვენებაში ხელის შეწყობა იყო.

ვგიქრობ, მოლაპარაკებას, თამარ მეფის იერუსალიმში გადასვენებისათვის მშვიდობიანი გზის შესახებ უნდა ასახავდეს: „პასუხი მეფე დავითს, აფხაზის პატრონს

უზენაესი ბრძანება უდიდესი მეფისა; აღზევებული ხელმწიფისა; უმოწყალესი კეისრისა... – თქვენს მონას და იმ ძველთაძველი [სასახლის] ზღურბლისა და კურთხეული გვარის... იმთავითვე მლოცველს მოუვიდა (წერილი – ე. მ.); აკოცა, თხემზე დაიდვა და თვალებზე გაისვა; მისი განდიდებით მონობის ადგილზე დადგა; მისი დე-

პალესტინის დამაკავშირებელი გზები. გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. სამეცნიერო შრომების კრებული №3, გორი, 2007, 51-54.

დაახრი ამოკითხულ იქნა, მეგობრობისა და ერთგულების საიდუმლოებანი – გაგებულნი. მოწყალებას მინდობისას, რომელიც იმ [თქვენი] საგვარეულოს მლოცველი ამ მონის მიმართ გამოიჩინეთ, მონა მორჩილმა [თქვენი] დალოცვით, ქებითა და მადლობით უპასუხა...

მოწყალებანი, რომლითაც უბიწოების საფარველის, თვალისსაწიერთა დედოფალთ დედოფლის მიმღწერის თაობაზე განმარტება მოგვეცა, ეჭვი არ არის, მოთხოვნა იმ უბიწოს სისპეტაკისა იმაზე მეტია, რითაც მეფური უხენაესობითა და ხელმწიფური დიდებულებით მონებს შეიძლებოდა ჩვენებოდა; და პატიოსანი წარმოშობით, ვრცელი გონებით, მტკიცე რჯულითა და პირისგათავებით ის პატრონი, უბიწოების საფარველი, უცნობი არ არის, რადგან ის გვარი ჩინებული თვისებებითა და ღირსეული წარმატებებით ცნობილია. ღმერთმა... ჩვენ, მონებს, იმ უბიწოების საფარველის ხელმწიფურ საქმიანობათა საზღაურად მასზე ლოცვის დროს შემწეობა უხვად მოგვანიჭოს და ზაკათა უბედურებათაგან დაგვიფაროს, რათა რაც დღე გავა, [ჩვენ] მონობაში მყოფთ, წერილი მეტი ვიკითხოთ და ჩვენდა სასიკეთოდ ყოველ წუთს პატივითა და მოწიწებით დავიცვათ, რადგანაც სამსახური მისი უდიდესი შენოვნებისა და დიდებული აკენისა რუმის კლიმატის ხალხებისგან... გარდაუვალია და აუცილებელი.

მითითება, რომელიც გორჯესთანის მეფეებთან [ჩვენს] თხოვნათა გამო იყო ნაბრძანები,

მეფური წყალობისა და ხელმწიფური დარიგების მომხიბლეობისაგან დაშორებული არ ყოფილა. პასუხად ჩვენგან ქება, ხოტბა, შესხმა და **ღოცვა-კურთხევა იმ საიდუმლოების დაცვით მიიღეთ**. შემდეგში მიმოწერათა შარა, გზავნილებათა სავალი და თხოვნათა გზა გაკაფული ჰქონიათ და [ურთიერთობის] განახლებისა და გაცხოველების საქმე დროების შესაბამისად და **ამ ძველ გვართან ნიადაგი კავშირის ხარისხი გამოჩენილი (აშკარა) ყოფილა მამა-პაპისაგან და წინაპართაგან და ანდერძით განსვენებული დედოფლისა...** უმაღლესი საკრებულოს ეს გვარი, წინაპართა კვალზე, იმ გვარის რჩევებს საზღაურად აქვს... **აწიც მიმოწერისა და კავშირის გზა გახსნილად იგულებთ, ვინძლო ახალ-ახალი საქმენი გაუწყოთ და საჭიროებისამებრ წერილის მოწერა არ დაგვიძვიროთ, რათა მის შესრულებას მაშინვე შევუდგეთ**, მაღალმა უფალმა ინებოს!¹

საინტერესოა, წერილის ქართულ ენაზე მთარგმნელის მ. თოდუას შენიშვნები, რომელთა მიხედვით, ადრესატი არის არა დავითი, არამედ გიორგი-ლაშა, წერილი დაწერილი უნდა იყოს 1210-1219 წლებს შორის (1210 – ლაშას გამეფების წელი, 1219 – კრებული შედგენის წელი). აღნიშნულ პერიოდში რუმის სულთანის არის 'ეზზ

¹ XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები და სახელოები. ქართულ-სპარსული ეტიუდები, III. ტექსტი გამოსცა, თარგმნა და კომენტარები დაურთო მაგალი თოდუამ, თბილისი, 1979, 5-6.

ელ-დინ ქაიქაყუსი, რომელიც წერილს უგზავნის ლაშას¹. ჩემი აზრით, „პასუხი მეფე დავითს, აფხაზის პატრონს“ დაწერილი უნდა იყოს მეხუთე ჯავაროსნული ლაშქრობის დაწყებიდან (1217 წ.) 1219 წლამდე პერიოდში.

მ. თოდუას სწორი მოსაზრებით, წერილში მოხსენიებული განსვენებული დედოფალი უნდა იყოს თამარი: „ამავე დროს, განსაკუთრებით ნიშანდობლივია ისიც, – წერს მ. თოდუა, – რომ პირველ წერილში მოხსენიებულია ვინმე განსვენებული დედოფალი, რომელიც ამ დავითის ახლობელი ჩანს. ეს დედოფალი ისეთი პოლიტიკური ფიგურა ყოფილა, რომ მისი ანდერძის შესრულება, როგორც ქართველი მეფის, ასევე წერილის გამომგზავნისათვის საპატიო საქმედაა მიჩნეული. საეჭვოა, ასეთი სტატუსის მქონე ყოფილიყო რომელიმე ქართველი მეფის მეუღლე. აქ მეფე-ქალზე უნდა იყოს ლაპარაკი“².

მეორე ქალი, რომელიც ნახსენებია რუმთან კავშირში, არის თამარის ასული რუსუდანი. იგი ჯერ გათხოვილი არ არის. სრულიად მართებულად მიმაჩნია მ. თოდუას ვარაუდი, რომ წერილში არეკლილი იყოს რუსუდანის არზრუმის

¹ XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები და სახელოები, 33. ლ. ტუხაშვილის ვარაუდით, წერილი დაწერილი უნდა ყოფილიყო 1207-1210 წლებში. ტუხაშვილი ლ., ნარკვევები ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, I, 230.

² XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები და სახელოები, 31.

ამირა თოდრილის შვილზე გათხოვებისათვის შემზადება¹.

ამგვარად, თამარ მეფის ანდერძის სისრულეში მოყვანისათვის, მისი ნემტის იერუსალიმში გადასვენებისა და იქ დაკრძალვისათვის, პირობები მომზადდა. განზრახვის განხორციელებისათვის არსებობდა უხიფათო საზღვაო და სახმელეთო გზები. ნიშანდობლივია წერილის ბოლოს გ. დე ბუას ნათქვამი: ქართველმა მეფემ „დააპირა მისი (დედის – ე. მ.) (გვამის) წმიდა ქალაქში წამოღება წარმართთა ნებით და უნებლიეთ“, ე. ი. გიორგი-ლაშა, საჭიროების მიხედვით, ზოგ მუსლიმან მბრძანებელს შეუთანხმდა (როგორც ციტირებული წერილიდან ჩანს, ერთ-ერთი ასეთი ყოფილა რუმის მბრძანებელი), ხოლო ვისი თანხმობა აუცილებელი არ იყო, მისთვის არაფერი უკითხავს.

თამარ მეფის საფლავის გასაიდუმლოების აუცილებლობა

ივ. ლოლაშვილს და ზოგიერთ სხვა მკვლევარსაც, გ. დე ბუას მონათხრობი დაუჯერებლად იმიტომ მიაჩნდა, რომ ისეთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, როგორც თამარის ნემტის გელათიდან იერუსალიმში გადასვენება იყო, ქართულმა ნა-

¹ XII საუკუნის ქართველ მეფეთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ტიტულები და სახელოები, 32-33. რუსუდანის მეფედ კურთხევის შემდეგ, მის საქმრო კანდიდატებს შორის სამეფო დარბაზმა თავისი არჩევანი რუმის სასულთნოს მფლობელის შვილზე, მოღის ედ დინზე შეაჩერა.

რატიულმა წყაროებმა არ შემოგვინახეს. ივ. ლოლაშვილი წერს: „თუ ლაშა-გიორგი ქართველთა ლაშქრით იერუსალიმში ჩავიდა დედის ანდერძის შესასრულებლად, ამას კი უეჭველად იტყვოდა ჯერ ლაშას დროინდელი მემბტიანე, ცოტა მოგვიანებით კი ჟამთააღმწერელი, რომელთაც აღწერეს ლაშა-გიორგის ცხოვრება და მოღვაწეობა, მაგრამ როგორც ცნობილია ეს ისტორიკოსები თამარის ნეშტის გადასვენებასა და იერუსალიმში ლაშას ჩასვლაზე ხმას არ იღებენ. რატომ? იმიტომ, რომ თამარი დაკრძალეს გელათში და იქიდან არავის გადაუსვენებია“¹. ჩემი მხრივ კიდევ იმასაც დავუმატებ, რომ ზემოთ დასახელებული ქართული საისტორიო თხზულებების გარდა, საინტერესო საკითხი არ აისახა რუსუდან მეფისა და ივანე მხარგრძელის წერილებში რომის პაპს ონორიუს III-ს რომ გაუგზავნეს 1223 წელს. მეფისა და მისი სპასალარის წერილებში გადმოცემულია გიორგი-ლაშას მზადყოფნაზე თავისი შეიარაღებული ძალით დაეხმაროს ჯვაროსნებს იმ დროს, როდესაც ისინი დამიეტას დაპყრობას ცდილობენ; ნათქვამია იმ მიზეზზე, რომელმაც ხელი შეუშალა განზრახვის სისრულეში მოყვანაზე. კერძოდ მონღოლების საქართველოში შემოჭრაზე². მაგრამ წერილებში არაფერია აღნიშნული გიორგი-ლაშას განზრახვაზე თამარის ნეშტის იერუსალიმში გადასვენების

¹ ლოლაშვილი ივ., თამარ მეფის აკლდამა გელათში, 38.

² თამარაშვილი მ., ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თფილისი, 1902, 7-9.

შესახებ, მოყვანილი იქნა თუ არა იგი სისრულეში. ვფიქრობ, ასეთი მდგომარეობა არც უნდა იყოს საკვირველი, რადგან 1220 წლიდან 1223 წლამდე განვლილ პერიოდში მდგომარეობა რადიკალურად შეიცვალა არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ მთელ მახლობელ აღმოსავლეთშიც. *თუ დაეუშვებთ, რომ თამარის ნეშტი უკვე გადაასვენეს იერუსალიმში, შეცვლილ ვითარებაში, ამ ფაქტის გასაიდუმლოება აუცილებელი იყო. იერუსალიმში დაკრძალული თამარ მეფის ნეშტი, არაკეთილმოსურნეების მიერ საქართველოს ხელისუფლებაზე ზემოქმედების იარაღად გამოეყენება არ იყო გამორიცხვული. საშიშროება კიდევ მეტად გაიზარდა მას შემდეგ, როდესაც მონღოლების მიერ დაპყრობილი საქართველო თავისი ჯარით იძულებით მონაწილეობდა დამპყრობლის მიერ ახლო აღმოსავლეთში წარმოებულ ომებში. ამდენად, ეგვიპტისა და პალესტინის მბრძანებლების მიერ ქართველები განიხილებოდნენ როგორც მონღოლთა მოკავშირეები. ამის გამო სრულად მოსლოდნელი იყო შურისძიების მიზნით იერუსალიმში დაკრძალული თამარის ნეშტით მანიპულირება. ამ მომენტს, საფიქრალია, ქართველი პოლიტიკოსები, კარის ისტორიკოსები და ინფორმაციის გამავრცელებლები ყოველთვის ითვალისწინებდნენ¹.*

¹ ივ. ლოლაშვილს ვ. დე ბუას მონათხრობი დაუჯერებლად იმიტომ მიაჩნდა, რომ ისეთი მნიშვნელოვანი

გ. დე ბუას წერილის ვერსიები თამარ მეფის საბოლოო განსასვენებლის მინიშნებით

გ. დე ბუას წერილში გადმოცემული ცნობა თამარ მეფის წმინდა ქალაქში გადასვენების შესახებ სხვადასხვა ვერსიის გაჩენის საფუძველი გახდა, მით უმეტეს, რომ ის სხვა სხვა წყაროებთან შედარებით ადრევე გახდა ცნობილი. რადგან თამარის ნეშტის ბედი გვაინტერესებს, ერთხელ კიდევ გადავხედოთ დე ბუას ზემოთ ციტირებული წერილის შესაბამის ადგილს: „ამ ახალგაზრდას მიაქვს დედამისის – უძლიერესი დედოფლის თამარის ძელები, ვინაიდან (თამარს) მისთვის სიცოცხლეში ანდერძად დაუტოვებია, როცა მოკვდებოდა, იერუსალიმში წასულიყო და მისი ძელები უფლის საფლავის ახლო დაეკრძალა. დედის სურვილის დრმად პატივისმცემელს, მას გადაუწყვეტია დანაბარების აღსრულება და დედის ნეშტის წმინდა ქალაქში დამარხვა ურწმუნოთა ნება-სურვილის მიუხედავად“¹.

ცნობილ ქართველ კათოლიკე მოღვაწეს და მეცნიერს მიქელ თარხნიშვილს ვატიკანის ფონდებში უნახავს უცნობი ჯვაროსანი მხედრის (უნდა ვიგულისხმოთ გ. დე ბუა) მიერ დაწერილი ერთი საბუთი, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ „მონღოლების საქართველოში შემოსევის წინა

მოვლენა, როგორც თამარის ნეშტის გელათიდან იერუსალიმში გადასვენება იყო, ქართულ წყაროებში არ აისახა.

¹ ჩაჩანიძე ვ., პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, 28.

პერიოდში *იერუსალიმში გადაასვენეს თამარ მეფის ცხედარი და წაიღეს სამეფო სახლის განძეულობა*. ცხედარს მიასვენებდა ქართველთა ლაშქარი ახალგაზრდა უფლისწულის წინამძღოლობით. ჯვაროსანთა ტერექტორიაზე მისულ *პროცესიას და ლაშქარს წინ შეეგებნენ ჯვაროსნები, მიუსამძიმრეს და პატივით გააცილეს. ქართველებმა უხიფათოდ მიაღწიეს იერუსალიმს და თამარ მეფის ცხედარი დაკრძალეს ქართველთა მონასტერშიო*¹.

არსებობს გ. დე ბუას წერილის კიდევ ერთი ინტერპრეტაცია: „თამარს სიცოცხლეში აღთქმა მიეცა იერუსალიმად წასვლისა; და *მიიცვალარა, ახლა შეიღმა მისმა დედოფლის ძეგლები წამოიღო და ძღვევამოსილი ლაშქრით წამოვიდა წმინდა ქალაქის მისაღწევად და სარკინოზთა შესამუსრავად, რათა დედა მისი ცოცხალი თუ არა, მიცვალებული მაინც შესულიყო იერუსალიმს*“².

¹ ჩაჩანიძე ვ., პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, თბილისი, 1974, 26.

² Histoire littéraire de la France, ouvrage commence par des religieux Benedictions de la Congregation de Saint-Maur et continué par des Membres de l'Institut (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). T. XXI. Suite du treizième siècle, depuis l'année 1296. suppléments. A Paris, 1847; Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI) edidit Reinhold Rörich. Oenipont, 1893, 233-234.

ჩანს, რომ ამონარიდები მოკლე შინაარსია ვ. დე ბუას იმ ვრცელი წერილისა, რომელიც მოთავსებულია „ფრანგული ლიტერატურის ისტორიაში“, ხოლო მისი ლათინური დედანი კი რეინოლდ რორიხტმა გამოაქვეყნა. შედარებისათვის მოვიყვან ამ წერილის ქართული თარგმანის მხოლოდ იმ ადგილს, რომელიც თამარის ცხედრის იერუსალიმში გადასვენებას ეხება: „გავიგეთ და სანდო მაცნეთა წყალობით ჭეშმარიტად მივითვალეთ, რომ ვიდაც ქრისტიანები იბერიიდან, რომელთაცა გეორგენებს (ქართველებს) უწოდებენ, ღვთის შემწეობით შეგონებულნი, უთვალავი მეომრებით უშიშრად აღსდგნენ ურწმუნოთა წინააღმდეგ... სახელგანთქმული მათი თექვსმეტი წლის მეფე მსგავსია ალექსანდრესი (მაკედონელისა) ... ამ ახალგაზრდას მიაქვს დედამისის – უძლიერესი დედოფლის თამარის ძვლები, ვინაიდან (თამარს) მისთვის სიცოცხლეში ანდერძად დაუტოვებია, როცა მოკვდებოდა იერუსალიმში წასულიყო და მისი ძვლები უფლის საფლავის ახლო დაეკრძალა. დედის სურვილის ღრმად პატივისმცემელს, მას გადაუწყვეტია დანაბარების აღსრულება და დედის ნეშტის წმინდა ქალაქში დამარხვა ურწმუნოთა ნება-სურვილის მიუხედავად“.

სხვადასხვა პირის მიერ ერთი წყაროდან ამოღებული ეს სამი ცნობა იმ თანმიმდევრობით მოვიყვანე როგორც ვ. ჩაჩანიძის წიგნშია. ისინი შინაარსობლივად რომ დავაღაგოთ, მაშინ, ჯერ უნდა იყოს მეორე და მესამე, ბოლოს კი, პირველი. მეორეში გადმოცემულია მისი ავტორისა-

თვის ბუნდოვანი ცნობა, მაშინ როდესაც მესამეში უკვე ვხედავთ გადმოცემული ამბის გარკვეულ დეტალებს. მიქელ თარხნიშვილის მონათხრობში კი ამბავი დასრულებულია, ე. ი. თამარის ცხედარი მიტანილია იერუსალიმში, აღნიშნულია, როგორ შეხვდნენ ჯვაროსნები სამგლოვიარო პროცესიას და როგორ დაკრძალეს თამარ მეფის ნეშტი „ქართველთა მონასტერში“.

ეს უკანასკნელი ცნობა (თამარ მეფის ნეშტი რომ „ქართველთა მონასტერში“ დაკრძალეს) გახდა იმის მიზეზი, რომ რომის აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტის წინამძღვარმა ალბერტო ფორომ, როდესაც ის, 1946 წელს, იერუსალიმის კათოლიკეთა პატრიარქად დანიშნეს, მიიწვია იტალიელი არქეოლოგი პ. ვირჯილიო კორბო და გათხარა იერუსალიმის უდაბნოში ქართული მონასტრის სავარაუდო ადგილი¹.

ზემოთმოყვანილი ამონარიდები ცხადყოფს, რომ თავდაპირველად განზრახული იყო მეფე თამარის ნეშტის დაკრძალვა უფლის საფლავის ტაძრის სიახლოვეს, მაგრამ სინამდვილეში, როგორც მ. თარხნიშვილის ხელთ არსებულ ცნობაში არის აღნიშნული, დაკრძალეს წმ. ჯვრის მონასტერში, რაც თავისთავად კითხვებს ბადებს.

ვიდრე თამარ მეფის იერუსალიმში გადასვენებაზე საუბარს გავაგრძელებდე, მანამდე უნდა ითქვას შემდეგი: სავარაუდოა, რომ ალბერტო ფორო და პ. ვირჯილიო კორბო, მიქელ თარხნიშვილის დახმარებითა და კონსულტაციით, გა-

¹ ჩაჩანიძე ვ., პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, 26.

ეცნობოდნენ ქართულ და არაქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებულ აზრს, თითქოს „ქართული მონასტერი“ მდებარეობდა ბეთლემის მახლობლად. გათხრების შედეგად მართლაც აღმოჩნდა ქართველთა ტაძრის ნაშთი, მაგრამ იგი სინამდვილეში ეკუთვნოდა ღაზთა მონასტერს¹. მაშასადამე, „ქართველთა მონასტერი“, როგორც მრავალჯერ ვცადე დამემტკიცებინა², იყო წმ. ჯვრის მონასტერი, სადაც მკვლევარებს უნდა მოექებნათ თამარ მეფის საფლავი.

„დადგენილად უნდა ჩაითვალოს – წერდა შ. ამირანაშვილი, რომ თამარის აკლდამა (გელათში – ე. მ.) დიდი ხნის განმავლობაში ცარიელი ყოფილა. თანახმად წესისა, ყოველწლიურად, თამარ მეფის გარდაცვალების დღეს – 18 იანვარს ახდიდნენ ფიქალს აკლდამას და თამარ მეფის მოსახსენებლად პანაშვიდს გადაიხდიდნენ. ეს ფაქტი დადასტურდა არქეოლოგიური გათხრებით. ამიტომ ჩვენ საბუთი გვაქვს ვიფიქროთ,

¹ იხ. მამისთვალისშვილი ე., ქართველები და ბიბლიური სამყარო, 85-88.

² მამისთვალისშვილი ე., ქართველები და ბიბლიური სამყარო, 76, 80; მისივე, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია, თბილისი, 2003, 11-14, 16; მისივე, კიდევ ერთხელ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის დაარსების შესახებ. Bulletin of the AGIBAS. American-Georgian Institute of Biblical and Archeological Studies, №8, Tbilisi State University-Cornell University, 2010-2011, 101-104, 106.

რომ ფრანგი რაინდის ცნობა ლაშა გიორგის შესახებ ისტორიულ ჭეშმარიტებას წარმოადგენს“¹.

შ. ამირანაშვილი ითვალისწინებდა რა თამარის და გიორგი-ლაშას დროინდელი საქართველოს საშინაო და საგარეო ძლიერებას, თვით გიორგი ლაშას პიროვნულ თვისებებს, წერდა: „ყველაფერი ეს გვაძლევს საბუთს ვიფიქროთ, რომ გიორგი ლაშამ განახორციელა დედის უკანასკნელი წადილი, მან უთუოდ შეარჩია დრო და, ქართული მხედრობის დახმარებით, მიიტანა დედის ცხედარი იერუსალიმში და დაკრძალა იგი ქრისტეს საფლავთან, ვინაიდან ქართველ ბაგრატიონთა საგვარეულო გადმოცემაში, რომელსაც თვით ბერძნები, მათ შორის კონსტანტინე პორფიროგენეტი იზიარებდა, ქართველი ბაგრატიონები თავისი წარმოშობით და სისხლით დავით წინასწარმეტყველს და მაცხოვარს ენათესავებოდნენ... ეს გარემოება გასაგებად ხდის შოთა რუსთაველის მისწრაფებას იერუსალიმში, მისი ცხოვრების მიწურულში. ჯვრის მონასტრის სავანეში დიდი პოეტი პოულობს განსვენების ადგილს“². შ. ამირანაშვილის მოსაზრების გამყარება შეიძლება თუ იერუსალიმში თამარის ღვაწლით შექმნილ იმ ხელსაყრელ ვითარებასაც გავითვალისწინებთ, რომელზეც ზემოთ უკვე ითქვა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თამარი თანა-

¹ ამირანაშვილი შ., შოთა რუსთაველის პორტრეტი იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტერში, ჟურნ. საბჭოთა ხელოვნება, 1961, №4, 65.

² ამირანაშვილი შ., შოთა რუსთაველის პორტრეტი იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტერში, 65.

მედროვეებს აკვირვებდა თავისი ღვთისმოშიშობითა და საღვთო საქმიანობით. ბასილი ეზოს-მოდღვარი თამარის დახასიათებისას განსაკუთრებით გამოჰყოფს შემდეგს: „ხოლო სჯულთა მიმართ საღმრთოთა ვინ იყო ესრეთ მოშურნე, გინა სიმდაბლით თავისა მომდრიკელ, რამეთუ თეოდოსი დიდსაცა აღემატებოდა. ლოცვანი და ღამის თევანი, რომელნი პალატსა შინა ამისსა აღესრულებოდეს, საეჭუელ მიჩანს მეუდაბნოთაგანაც; ხოლო მარხვისათუს რაღა ვთქუა, რამეთუ წესი იყო მონაზონთა და მამხილებელ უდებთა ერი პალატისა“¹. იმავე თხზულებაში აღნიშნულია თამარ მეფის დიდი ყურადღება საზღვარგარეთის წმინდა ადგილებისადმი, რომ მათ არ აკლებდა შესაწირავებს². ამის გამო იყო, რომ თამარის ერთი მოსახსენებელი წმ. ჯვრის მონასტერში ჩაწერილია 27 იანვარს, თამარის გარდაცვალების დღეს, სხვები კი ყველა დიდ საეკლესიო დღესასწაულებზე³.

თამარ მეფის ისტორიის კომპეტენტური მკვლევარი რ. მეტრეველი, არასწორად მიიჩნევს ი. ლოლაშვილის მიერ თამარის იერუსალიმში გადასვენების შესაძლებლობის კატეგორიულად უარყოფას, მიიჩნია, რომ საფუძვლიანი შემოწმება სჭირდება არა მარტო უცხოურ (მხედველობაში აქვს გ. დე ბუას წერილი), არამედ იმ ქართულ ცნობებსაც, რომლებიც თამარის გელათში

¹ ქართლის ცხოვრება, II, 147

² ქართლის ცხოვრება, II, 141

³ მეტრეველი ე., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, 53.

დაკრძალვაზე გადმოგვცემს. იგი დაასკვნის: „ამგვარად, უდავოა, რომ მეფე თამარი დაიკრძალა გელათში და არ არის გამორიცხული, რომ დაკრძალვიდან რამდენიმე წლის შემდეგ იგი გადაასვენეს იერუსალიმში“¹.

სავსებით მოსალოდნელი, გასაგები იყო და არის თამარის სურვილი, სხვა მრავალი მართლმორწმუნე ქრისტიანის მსგავსად, დამარხულიყო წმინდა მიწაზე, იქ სადაც ქართველებს საკმაოდ ხალხმრავალი თემი და მრავალი ეკლესია-მონასტერი ჰქონდათ.

ნიეთიერი მასალა თამარ მეფის საგარაუდო საფლავიდან

ქართველმა მეფეებმა ავთანდილ მიქაბერიძემ ირაკლი აბაშიძეს აცნობა, რომ 1980 წელს ათენში გაიცინო, წინამდებარე ნაშრომში მრავალჯერ ნახსენები ბერძენი არქეოლოგი ათანასიოს იკონომოპულოსი და მისგან გაიგო, რომ ჯვრის მონასტერში არქეოლოგიურ და სარესტავრაციო სამუშაოების ხელმძღვანელობისას მას ტაძრის მოზაიკური იატაკის ქვეშ, იატაკსა და მიწის ზედაპირს შორის დატოვებულ ერთი მეტრის სიმაღლის სივრცეში უნახავს რამდენიმე სამარხი. მარცხენა წინა სვეტის ქვეშ ყოფილა დიდი სამარხი, რომელშიც ესვენა ორი დიდებული ქალი. სამარხში აღმოჩნდა მიცვალებულთა სასთუმლის ქსოვილის ფრაგმენტი. როგორც წერილშია ნათქვამი, „დიდ გაკვირვებას იწვევს, საერთოდ

¹ მეტრეველი რ., მეფე თამარი, 309.

მამაკაცი ბერების მონასტერში დიდგვაროვან მანდილოსანთა დასაფლავების ფაქტი, რომლის პარალელი არც თუ ისე ადვილი მოსაძებნია შუა საუკუნეების არქეოლოგიაში⁴¹.

მთავარი ეკლესიის იატაკქვეშ აღმოჩნდა ძველი ნეკროპოლი. სხვა საფლავთა შორის, საკურთხეველთან, მარცხენა სვეტის ქვემოთ დაკრძალულია ორი დიდებული მანდილოსანი, რომელთაგან ერთ-ერთი შეიძლება თამარ მეფე ყოფილიყო.

აკად. ი. აბაშიძეს, რომელმაც სხვა მეცნიერებთან ერთად დიდი ღვაწლი გასწია წმ. ჯვრის მონასტრის შესასწავლად, გასაგებია როგორი განცდა დაეუფლებოდა, როდესაც ა. მიქაბერიძისაგან ამ ინფორმაციას მიიღებდა. 1988 წ. სექტემბერში იგი ა. მიქაბერიძესთან ერთად ათენში ჩავიდა და ა. იკონომოპულოსი მოინახულა. არქეოლოგთან საუბრის შემდეგ ი. აბაშიძეს ისეთი შთაბეჭდილება დარჩა, რომ მკვლევარს ეჭვი არ ეპარებოდა, მის მიერ მიკვლეულ ნეკროპოლში განისვენებდნენ, „საერო, სამოქალაქო, უმაღლესი წოდების, შესაძლოა სამეფო ოჯახიდანაც კი“. ისინი უსათუოდ სისხლით ნათესავები უნდა იყვნენო, უთქვამს ა. იკონომოპულოსს, შემდგომ შეხვედრაზე, გამომშვიდობებისას დამატებით უთქვამს: „შესაძლოა ეს ნამდვილად მეთორმეტე-მეცამეტე საუკუნეების სამარხი იყოსო. მერე ისევ შემობრუნდა და ეს სიტყვა კიდევ გაგვიმეორა. ისიც დაუმატა – ახლა მე რუსთაველის საფლავიც ვიციო... და წავიდა“. ა. იკონომოპულოსმა

¹ აბაშიძე ი., ფიქრები პალესტინაზე, თბ., 1989, 65-66.

ქართველ სტუმრებს გახსნილი ნეკროპოლის სურათი გადასცა¹.

ა. იკონომოპულოსს განსაკუთრებით აკვირვებდა მამათა წმ. ჯვრის მონასტერში მანდილოსნების დაკრძალვა.

სურათზე ჩანს, და ი. აბაშიძეც აღნიშნავს, რომ ამ ორი მანდილოსნის ნეშტი საფლავეში ბუნებრივად განლაგებული კი არაა, არამედ ყოფილად უსისტემოდ, ერთმანეთშია არეული-დარეული. ეს კი ერთი მთავარი და უტყუარი საბუთი უნდა იყოს იმისა, რომ ისინი სხვა ადგილიდან არის გადმოტანილი და ჯვრის მონასტერში დაკრძალული. ამის შემდეგ, ი. აბაშიძე, ითვალისწინებს რა, საქრთველოს საგარეო მდგომარეობაში მომხდარ სერიოზულ ცვლილებებსა და გ. დე ბუას წერილს, აყენებს კითხვას: ხომ შეიძლებოდა, მისი (თამარის – ე. მ.) გადასვენება მომხდარიყო, ვთქვათ, 1218-1220 წლებში?²

როდესაც წმ. ჯვრის მონასტრის დაარსებაზე ვლაპარაკობდი, ითქვა, რომ ბერძენი არქეოლოგის ა. იკონომოპულოსის მიერ წმ. ჯვრის მონასტერში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის წინასწარ ანგარიშიდან ვიგებთ, რომ ტაძრის ნაგის მოზაიკური იატაკის აღების შედეგად აღმოჩენილი სამარხებიდან, „IV³ სამარხში აღმოჩნდა ორი ქალის ჩონჩხი: მათგან ერთი, ჩრდილოეთით განთავსებული, ეკუთვნის 75 წლის ქალს, რომელიც რაქიტით ყოფილა დაავადებუ-

¹ კარიბჭე, №10, 09-22. 05., 2013, 21-22.

² კარიბჭე, №12, 06-19. 06., 2013, 60-61.

³ კორექტორული შეცდომაა, უნდა იყოს – V.

ლი. მეორე (ქალი) დაახლოებით 40 წლისა უნდა ყოფილიყო. მათ ხელებს ეტყობა დამწვრობის კვალი. განსვენებულთა თავის ქალებს შორის იდო ზონრით ურთიერთს გადაბმული ორი ვერცხლის ბეჭედი¹.

როგორც ა. იკონომოპულოსის ანგარიშიდან ვიგებთ, მას სამარხის შესასწავლად არ ჩაუტარებია სერიოზული მუშაობა, იგი საფლავის ზედაპირული დათვალიერებით დაკმაყოფილდა. რადგან მან წინასწარი ანგარიში გამოაქვეყნა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩაფიქრებული ჰქონდა ჯვრის მონასტრის საფუძვლიანი არქეოლოგიური შესწავლა, მაგრამ მას უცნობი მიზეზის გამო შეეშალა ხელი ან შეისწავლა კიდევ, მაგრამ შედეგის გამოქვეყნება ვეღარ შეძლო, ან საჭიროდ აღარ ჩათვალა.

რა თქმა უნდა, პირველ რიგში ზუსტად დასადგენია რომელ პერიოდს განეკუთვნებიან სამარხში ჩასვენებული ქალები, რატომ აქვთ დამწვარი ხელები, რატომ არ არის ნივთიერი მასალა და სხვ. ყოველ კითხვას პასუხი გაეცემა მხოლოდ მაშინ, როდესაც ქართველ მეცნიერებს მიეცემათ შესაძლებლობა თანამედროვე მიღწევების დონეზე შეისწავლონ წმ. ჯვრის მონას-

¹ Economopoulos A., Fresh Date Resulting from the Excavation in the Church of the Monastery of the Holy Cross of Jerusalem. Actes du X.e Congress International d'Archeologie Cretienne, Thesalonique, 1984, p. 378-390; იკონომოპულოსი ა., იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტერში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მიღებული ახალი მონაცემები (წინასწარი ანგარიში). თსუ შრომები, 328. იახვ, თბილისი, 1999, 276.

ტერში არსებული სამარხები და საერთოდ, მთელი მონასტერი.

ი. აბაშიძის მონათხრობი და 1984 წელს ა. იკონომოპულოსის მიერ გამოქვეყნებული „წინასწარი ანგარიში“ ერთმანეთისაგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება: ანგარიშში არ ჩანს მიცვალებულთა სასთუმლის ქსოვილის ფრაგმენტი, არ ჩანს „უძვირფასესი ქსოვილის ნაფლეთი... რითაც ამ მანდილოსანთა ნეშტი ყოფილა შემოსილი“, არ ჩანს განსვენებულთა ხელების სიღამწვრე, არაფერია ნათქვამი საფლავეში ნაპოვნ ვერცხლის ბეჭდებზე, რომლებზეც ა. იკონომოპულოსი თავის „წინასწარ ანგარიშში“ აღნიშნავს და, რაც მთავარია, არქეოლოგი არაფერს ამბობს ცხედრების ერთმანეთში შერეულ ძვლებზე, რაც კარგად ჩანს ფოტო სურათზე.

თამარ მეფის საფლავის ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებულ მრავალ კითხვის ნიშანს ემეტება კიდევ ერთი: მიცვალებულთაგან რომელია თამარი? თუ არქეოლოგს დაგუჯერებთ, ცხედრებს შორის არის ერთი, დაახლოებით 40 წლის ქალბატონი, რომელიც სავარაუდოა უნდა იყოს თამარი. მიცვალებულისა და თამარ მეფის ასაკი თითქმის ემთხვევა ერთმანეთს. ვიცით თამარის დაბადებისა და გარდაცვალების მიახლოებითი წლები (იგი უნდა დაბადებულიყო 1160-1170 წლებს შორის, გარდაიცვალა 1210 წელს). თუ მისი დაბადების ზედა ზღვრად ავიღებთ 1170 წლის სიახლოვეს, მაშინ იგი დაემთხვევა ნეკროპოლში განსვენებულის სავარაუდო ასაკს.

უკვე ითქვა, რომ იმავე საფლავეში არის მეორე, რაქიტით დაავადებული 75 წლის ქალის

ნეშტიც. თუ, პირობითად, გავიზიარებთ, რომ 40 წლის ქალი მეფე თამარი იყო, მაშინ დგება კითხვა, ვინ უნდა ყოფილიყო მეფე-დედოფლის ისეთი სისხლით ნათესავი, რომ მასთან ერთად წაესვენებინათ წმ. მიწაზე და მოეთავსებინათ თამარის ნეშტთან ერთად აკლდამაში? უპრიანია, ვივარაუდოთ, რომ ეს იყოს XII საუკუნის მნიშვნელოვანი პოლიტიკური მოღვაწე და დიპლომატი, დემეტრე I-ის ასული, ხორასნის სულთნის ცოლყოფილი, თამარ მეფის გამზრდელი და თანამზრახველი, რუსუდანი. იგი დაიბადა დაახლოებით, 1127-1130 წლებში. ის გაათხოვეს ერასისა და დასავლეთ ირანის სულთან ყიას ად-დინ მასუდზე. მასუდი 1152 წელს გარდაიცვალა. უშვილო რუსუდანი სამშობლოში დაბრუნდა და მთელი დანარჩენი სიცოცხლე სამეფო ოჯახზე ზრუნვას და მისი პოლიტიკური ინტერესების დაცვას შეაღწია. დავით სოსლანისა და თამარის გარდაცვალების შემდეგ, ოთხმოც წელს მიღწეული რუსუდანი, დაახლოებით 1207-1210 წლებში მონოზვნად აღიკვეცა. ამის შემდეგ მან, ალბათ, დიდხანს ვეღარ იცოცხლა¹. ვფიქრობ, სწორედ ის უნდა ყოფილიყო 75 წლის ის რუსუდანი, რომელიც თავის გაზრდილ თამარს საფლავშიც არ დააშორეს.

ეცნობი ზემოთდამოწმებულ დოკუმენტებსა და ლიტერატურას და ძალაუწებურად გახსენდება თამარ მეფის ცარიელი საფლავი გელათში, გესმის XIII ს. პირველი მეოთხედის უცხოელე-

¹ სტეფნაძე ჯ., მეფეთ-მეფე გიორგი მესამე, თბილისი, 143, 156.

ბისა და XX-XXI საუკუნეთა ქართველ მეცნიერთა ურთიერთ შესხიანება, ძლიერდება თამარ მეფის საფლავის მიგნების იმედი და ცნობიერებაში ამოტივტივდება იერუსალიმის პირქუში და მიუდგომელი წმ. ჯვრის მონასტერი, რომელიც ვინ იცის ქართველთა წარსულის რამდენ საიდუმლოს ინახავს?

***ჩემი მოსაზრებების შეჯერება –
დასკვნითი ნაწილი***

1. განხილული უცხოენოვანი წყაროები ნათელს ხდის, რომ ნამდვილად არსებობდა თამარ მეფის ანდერძი, რომელშიც გამოთქმული იყო მისი სურვილი – დაკრძალულიყო წმ. მიწაზე.

2. ნათელია, გიორგი-ლაშას და მისი კარის განწყობილება სისრულეში მოყვანა თამარ მეფის უკანასკნელი სურვილი.

3. ჩანს ქართული დიპლომატიის საქმიანობა განზრახვის სისრულეში მოყვანისათვის.

4. არსებობდა თამარ მეფის ცხედრის იერუსალიმში გადასვენებისათვის მეტნაკლებად უხიფათო, სახმელეთო და საზღვაო გზები.

5. არ ვარ დარწმუნებული სისრულეში მოყვანილი იქნა თუ არა განსვენებული მეფის ანდერძი. მაგრამ,

6. მრავალ კითხვას ბადებს წმ. ჯვრის მონასტერში არსებული საფლავი, რომელშიც აღმოჩნდა ორი მანდილოსნის ნეშტი.

7. მთელი რიგი ჰიპოთეზები, რომლებიც წინამდებარე ნარკვევში გამოითქვა თამარ მეფის საფლავთან დაკავშირებით, სიმართლესთან მიახ-

ლოებულ ვარაუდებზეა დამყარებული. ვიმედოვნებ, ისინი კიდევ უფრო გააძლიერებს ინტერესს შემდგომი კვლევისათვის და საიდუმლოების ფარდა აეხდება საქართველოს ისტორიის ამ უაღრესად მნიშვნელოვან და საინტერესო საკითხს.

Monastery of the Holy Cross of Jerusalem - a final burial of King Tamar?!

Interpretation of the source: direct and indirect foreign information about the grave of King Tamar

A letter by a French knight G. de Bois sent from Syria-Palestine to France to the Archbishop of Besancon Amadea de Tremle has attracted the attention of scholars for a long time.

A famous Georgian historian Z. Avalishvili was the first to introduce the letter to Georgian readers. Authenticity of the facts brought in this letter since the day of its publication caused serious discussions among its supporters and opponents. The issue is, how reliable is the information in the letter of the French knight about burying of the remains of King Tamar in Jerusalem?

“To worthy our father from Christ and beloved lord [Amadeus], Archbishop of Besancon by God’s will from his obedient servant G. de Bois, amen.

I dare bother you by the information (story) of my wellbeing; I want you to know that both my wife and I are in good health and safe. I have decided to briefly report the rumors spread in the Promised Land and neighboring with it other countries, though not all of them are worth surprising. First of all, please note that the Kingdom of Jerusalem achieved the truce with the Saracens and the ruler of Antioch, who suffered long from shameless pursuit and harassment both from the Sultan of Babylon and King of Armenia, made the truce with the abovementioned Sultan. Please also hear other surprising news. We have

learnt and consider it true, based on the evidence from trustworthy messengers that some Christians from Iberia called Georgenes inspired by God rose fearless with countless warriors against the infidels. They have taken 300 fortresses and nine big cities, the strongest of them they left untouched and occupied by them, some of them they burnt to ashes. One of these populated cities on the Euphrates, was the most well known and the biggest among the cities of infidel. The ruler of this city – son of the Sultan of Babylon was captured by the Christians and beheaded, though he promised them countless amount of golden money. What more details can I tell? Those whom I have mentioned will come to rescue Holy Jerusalem and will suppress the infidel. Their outstanding sixteen-year-old king is like Alexander (The Macedonian) with his brevity and modesty, but not with his belief. This young man carries the bones of his mother- the greatest Queen Tamar, as she (Tamar) in her life made a will for him to go to Jerusalem and bury her bones close to the Holy Sepulcher. A great respecter of his mother's will he decided to fulfill her will to bury her remains in the Holy City despite the will of the infidel"¹.

Other documents that we will be acquainted further, to my opinion give us chances to say that the French knight had an incomplete idea about Georgia and had just heard rumors about the intentions of a Georgian King to

¹ Avalishvili Z., From the Times of Crusaders, four historical articles, Tbilisi, 1989, 97-98 (in Georg.). More complete is the translation of the letter of Guillaume de Bois by Ak. Urushadze, included in the book by V. Chachanidze – Peter the Iberian and Archaeological diggings of a Georgian Monastery in Jerusalem, Tbilisi, 1974, 27-28, see the original of the letter there, 28-29 (in Georg.)..

bury the remains of his mother, Tamar in Jerusalem. We also have an opportunity to specify the date of his letter. In 1217, there started the fifth crusade expedition, which occupied a significant place in the foreign policy of Giorgi-Lasha at the beginning of the XIII century. According to the foreign policy orientation of the Georgian State, expressed in the pro crusade position) in fact, it openly stepped on the road of realization of anti Egyptian politics. Giorgi-Lasha in XII century once again publicly stated traditionally formulated feature (especially in the times of King Tamar) of Georgian State foreign policy: there are no constant friends or enemies, there exist only state interests. New mobilization of crusade forces gave the Georgian King an opportunity to realize two significant campaigns: 1. Take revenge for the loss of Georgian community caused by the ruin of the wall of the Holy City and for ignoring the interests of the Georgian State (we will discuss this another time), 2. To strengthen its influence on the Holy Land and 3. fulfill the will of his mother, King Tamar about her burial in Jerusalem.

A contemporary to these events French Augustinian monk participant of the fifth crusade expedition, its inspirer and a historian Jacque de Vitry ¹ wrote: "... going to the Holy Sepulcher for praying (Georgians-E.M.) enter the Holy City with the flags open and do not pay tribute to anybody. Saracens do not dare harm them as, if returned they would take revenge on other Saracens in their neighborhood... Georgians were very much angry and threat-

¹ French Jacques de Vitry, Lat. Jacobus Vitriacensis, born in Reims, circa 1188, bishop from 1216, cardinal from 1228, died on May 1, 1244, in Rome.

ened the ruler of Damask Coradin,¹ for neglecting their desire and decided to ruin the walls of Jerusalem at the moment when the Latins were surrounding Damietta.”²

Supposedly, disturbed by the events taking place in Jerusalem (by damaging of the city) King Giorgi-Lasha sent a letter to the leader of European crusaders at Damietta, the Papal Legate, and Pelagius concerning supplying of the military aid. If such a letter was sent, then this should had taken place not later than 1210, as when the envoys of Giorgi-Lasha came to Damietta and met the representative of the Pope, Cardinal Pelagius, as it is seen from his reply to the letter the crusaders had already taken Damietta (it was conquered in November 1219). One of the Georgian monks passed the letter to Pelagius, who also told the Papal Legate about the riches and strength of the Georgian State, bravery of the Georgian warriors and their success in fighting against the Muslims. The monk also told him that Giorgi-Lasha besides giving military aid to crusaders intended to fulfill the will of his mother King Tamar, which envisaged moving her remains in Jerusalem and burying them there.

According to Jacques de Vitry, the story told by the Georgian monk, made the Cardinal and other leaders of crusaders happy. Pelagius immediately sent a letter to

¹ Jacques de Vitry mentions Al Malik-al-Muzzami one of the strongest rulers and the principle of Damascus as a Coradin

² Jacques de Vitry, *History of the Jerusalem*. Traduit from the Original Latin by A. Stewart. Palestine Pilgrims Text Society, XI, London, 1896, p. 83-84. Quotation: Peradze Gr. Information of foreign pilgrims' about Georgian monks and Georgian monasteries in Palestine. Prepared for publication, with introduction and notes by Gocha Japaridze, Tbilisi, 1995, 30. G. Japaridze, note 21 (in Georg.)..

Giorgi-Lasha with the same monk. The letter read: “We rejoiced greatly when we heard about your decision to take part in the expedition in order to free the Holy Places, the places where our Lord Christ took his death on the cross in unuttered love to save our nears and for eternal life. Your perception is worth appraisal: ***Your intention to fulfill the will of your blessed mother deserves our appreciation*** ¹... Be armed against Saracens and equip your army, to be able to defeat the enemies and to liberate the Holy Sepulcher by God’s mercy, blessed by the Roman Church. We have already damaged the infidel, attacked them from the back and occupied their important fortress and city of Damietta... Now we are getting ready for our new expedition to destroy the Saracens finally. Hurry to recruit the army and march directly against the infidel. ***Take advantage of our new attack and conquer the cities of Palestine***”².

The second letter by Pelagius should have been sent in 1220 and it contains new information for the crusaders: Giorgi-Lasha intends to rebury the remains of his mother in Jerusalem. At the same time, G. de Bois should have written and sent the letter to the Archbishop in France. It seems that he had no access to Georgian Ambassadors and

¹ Burial of King Tamar in Jerusalem is “a legend definitely born in the depths of crusaders... this gossip is a certain part of a PR campaign” (Samushia J. Mystery of King Tamar’s grave) (scientific-popular article), Tbilisi, 2010, 31) (in Georg.), clearly seen from the quotation from the letter by Cardinal Pelagius.

² Jacobi de Vitriaco Historia Hierosolymitana // Gesta Dei per Francos, sive, Orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolomitani historia / ed. J. Bongars. - Hannoveriae, 1611. - Т. 1. Казарян О. Крестоносцы и Грузия (XII-XIII вв.). <http://deusvult.ru/66-krestonostsy-i-gruziya.html>

delivered by them the letters of Giorgi-Lasha. He was not familiar with the diplomatic contacts of Pelagius with Georgia, thus he completed the information about the intentions of a Georgian King with the information, which was overall known in Palestine, he also added the story he had heard from Ioane Khutsesi about De Bois. Of course, the age of the Georgian King is not true, him being 16 years old. In reality, Giorgi-Lasha was born in 1192 and by that time, he must have been 27-28 years old.

The letter of Cardinal Pelagius apparently made such an important impression on Georgian Rulers that Ambassadors of Giorgi-Lasha visited Damietta again and started negotiations with the Cardinal and other leaders of the crusaders. As a participant of the diplomatic negotiations Cardinal Oliver Paderbonian tells, Cardinal Pelagius asked Georgian Ambassadors on behalf of the Pope for the king of Georgia to help the crusaders with army. The ambassadors on their part on behalf of Giorgi-Lasha expressed readiness to help crusaders in Syria.¹

My opinion is that Georgian Ambassador presented to the crusade leaders a specific plan and they specified the reasons for realization of invasion in Syria exactly. Supposedly, Georgians wanted to support the Principality of Antioch, which was territorially close to the Southern border of the country. (At the same time Georgia had an opportunity to spread its influence on the rich Sultanate of Khlat, which was under the ruler of Harran and Al-Jazira, Al-Malik al-Ashraf Musa). It was easy to make a raid as

¹ Oliver of Paderborn. *Historia Damiatina*. Die Schriften des kölnen Domscholasters, späteren Bischofs von Paderbon und Kardinal-Bischofs von S. Sabina Oliverus. Ed. O. Hoogeweg, Tübingen, 1894, 232-233.

at this time Ayyubids had mobilized all their army to defend Damietta; ruler of Khlat Al-Ashraf was also in Egypt¹.

Intention of the Georgian Royal Court to send the army to defend holy places of Jerusalem was most likely known by the Muslim rulers. Even more, “at the time when Ruler of Damask surrounded Damietta, Georgians went there to take part in the Holy War, the war where the majority of Christians were involved in. “²

As someone called Volaterano wrote, inspired by the excitement caused by taking of Damask by crusaders Georgians decided to attack the Muslims³. The European historian of the Middle Ages should have in view military expedition by Giorgi-Lasha in 1219 against Nakhchevan, Khlat and Karnukalaki, which was successfully finished⁴. This, together with taking of Damietta by the crusaders was perceived as an overall success of Christians. According to interpretation of the contemporary sources there are singled out two aspects: a) political interests of Georgia in the Near East, regarding Jerusalem in particular and b) connection of the issues of the grave of King Tamar and her burial to Jerusalem.

¹ Natroshvili T., *From Mashrik to Maghrip*, Tbilisi, 1991, 90 (in Georg.).

² Tabagua I. *Georgia in the archives and libraries of Europe, (13th -16th c)*, Tbilisi, 1984, I, 75 (in Georg.).

³ Tabagua I. *Georgia in the archives and libraries of Europe*, I, 75.

⁴ *Articles on History of Georgia*, III, Tbilisi, 1979, 341 (in Georg.).

Georgian Information about the day of death of King Tamar and her grave

Different historians strengthen the date of Tamar's death with different arguments and offer different dates of it.¹ In order to specify the issue it seems that applied by me me sources will not be enough to bring additional clarity

¹ Vakhushti Batonishvili 1201. (See Life of Kartli, IX Vakhushti Batonishvili, Description of the Kingdom of Georgia, text stated according to all main manuscripts by S. Kauhchishvili, Tbilisi, 1973, 191) (in Georg.). P. Perri-1201 (P. Perri, Histoire littéraire de la France, ouvrage commence par des religieux Benedictions de la Congregation de Saint-Maur et continué par des Membres de l'Institut (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). T. XXI. Suite du treizième siècle, depuis l'année 1296. Suppléments. A Paris, 1847, 783; M. Brossett _ 1212. (Brossett H. F., Histoire de la Géorgie, I, Petersbourg, 1849, 477; R.Roricht -1212. (Regesta Regni Hiersolymitani (MXCVII-MCCXCI) edidit Reinhold Rörich. Oenipont, 1893, 233-234); Avalishvili _1207-1208 (Avalishvili Z., From the Times of Crusaders 100);Kekelidze _1215 (Histories and Eulogies of the Sovereigns (attempts of restoration of the text) edited and studied by Academician Kekelidze, Tbilisi, 1941, 42-43) (in Georg.); Sanders Al., Kaukasien, Nordkaukasien, Aserbeidschan, Armenien, Georgien, geschichtlicher Umriß. München: Hoheneichen-Verlag, 142, 170; Iv. Javakhishvili – King Tamar died in 1213, (History of the Georgian Nation, II, Tbilisi, 2012, 368) (in Georg.); Хенниг Р. Неведомые земли, III. Перевод с немецкого А. В. Лисовской, предисловие и редакция И. П. Магидовича, М., 1962, 31); T. Natroshvili. Japaridze G. _ 1210 Attempt to state one date, “Matsne”, series of Language and Literature, №2, 1974, 168-169; With R. Metreveli it is also 1213.(R. Metreveli, King Tamar, Tbilisi, 1991, 206) (in Georg.); J. Samushia also dates the letter to 1211. (J.Samushia, Mystery of King Tamar's grave, 26); very recently G. Japaridze defended the date of Tamar's death (1210) in his critical article (see his article on the issue of King Tamar's death, collective historical works)2, Tselitsdeuli, 2012, 348-348) (in Georg.).

to it either. However, it is generally known that those historical Georgian compositions, which were created in the times of Tamar's reign and close to the date of her death note in unison, that Tamar was buried in Gelati.¹

None of the scholars doubts that the narrative by Tamar's historian Basili Ezosmodzgvary tells the true story about burying of the remains of the deceased king in Gelati: "and then the late king was buried in Gelati in her grave, as a glory to her grandfathers and fathers buried there, next to prominent great kings."² However, the same scholars disagree about the final burial of King Tamar's remains. In particular, *why Tamar's remains are not in the pointed by the historian place and where should we look for them*. Scholars according to their hypotheses can be divided into three groups: scholars who

¹ "Histories and Eulogies of the Sovereigns (Life of Kartli, II, 112-113) (in Georg.), "Life of Tamar the King of the Kings" by Basili Ezosmodzgvary (Life of Kartli, II, 146) (in Georg.), Chronicles of Giorgi-Lasha (Life of Kartli, Tbilisi, 2008, 355) (in Georg.).

Tamar's contemporary historians directly point that she was buried in Gelati but her grave has not been found yet. Not knowing the place of burial of the beloved king (supposedly, the location of the grave was lost from the "period of Renaissance") supported the origination of many legends. "Cult of Tamar was created in her lifetime, and after her death expanded and became so continuous that this hallowed person became a source of inspiration of the poets of the 19th century. Georgian literature pictured Tamar as equal to Our Lady; Christian Church canonized her and established her memorial days ..." Iv. Lolashvili; Vault of King Tamar in Gelati, Tbilisi, 1989, 14-15 (in Georg.). Folk stories about the burial and grave of King Tamar, sic, 14-29

² "Life of Tamar the King of the Kings" by Basili Ezosmodzgvary (Life of Kartli, II, 146-147)

categorically deny reburial of Tamar's remains from Gelati in Jerusalem¹; Scholars who take into account information about Tamar's reburial in Jerusalem but do not consider it as reliable.² And the scholars who think that King Tamar was first buried in Gelati Monastery, but later carried and reburied in Jerusalem.³

¹ Avalishvili Z., *From the Times of Crusaders*, 95-107; Lolashvili Iv. *Vault of King Tamar in Gelati*, Tbilisi, 1991, 29-48; Samushia J., *Mystery of King Tamar's grave*, 58-63.

² According to Sh. Nutsubidze, "There is no reason to believe the information by the French Knight that Giorgi-Lasha carried the corpse of his mother to Jerusalem, but it is a fact that he did not go there because of Mongol invasion, there is nothing to doubt here. Supposition that Lasha would try to realize the wish of his mother lacks scientific approach." Sh. Nutsubidze, *Second Half of Shota Rustaveli Life and Scientific Expedition to Jerusalem*, Tbilisi, 1961, 41-42 (in Georg.). See critics of Sh. Nutsubidze's ideas in Lolashvili Iv. *Vault of King Tamar in Gelati*, Tbilisi, 34-36.

³ S. Kakabadze thought that Giorgi Lasha would perform his mother's will, which according to him died on 18 January 1207. Three years later (1210) he exhumated the body of his mother and planned to bury it in Jerusalem. Due to military situation, the remains were laid in Vardzia Monastery for a short period. "at a proper time they (the remains-E.M) –wrote S. Kakabadze would be sent to Jerusalem where she according to her will will would be buried at a so called holy Sepulcher, as for the grave of Tamar it was left empty at Gelati Monastery. Kakabadze S., *One issue from the History of Georgia*, Industriuli Kutaisi, 1940, №286 (in Georg.); A hypotheses by Sh. Amiranashvili is about the same. He supports the idea of Tamar's remains being buried in Jerusalem. Amiranashvili Sh., *Portrait of Sh. Rustaveli at the Monastery of the Holy Cross-in Jerusalem*. journal *Sabchota Khelovneba*, 1961, №4, 360-363 (in Georg.); V. Chachanidze based on G. de Bois letter developed an idea that before Mongol invasion Tamar's body was carried to Jerusalem. Chachanidze V., *Peter the Iberian and Archaeological diggings in Jerusalem*, Tbilisi, 1974, 26-31 (in Georg.); L. Tukhashvili also thought, "Giorgi-Lasha really fulfilled

The letter by a crusader knight with other important historical stories has even greater importance for us because there is given information about reburial of King Tamar in Jerusalem and some historians think that one can also determine the date of her death according to it.¹

Iv. Lolashvili strictly criticized ideas of all those scholars who seriously considered the narrative by G. de Bois about burying King Tamar's remains in Jerusalem. "What can we say about these ideas?" -asks Iv. Lolashvili and immediately gives the answer to the question "generally, that they are not way ahead from the above mentioned folk stories by their reliability. First, the essence of the will told by G. de Bois gives us grounds for doubts. It is unimaginable that a virtuous and modest Tamar would make a will "to bury her corpse after she died close to the Holy Sepulcher (Christ), and that 16 year old Giorgi-Lasha decided to fulfill it, despite the will of infidel." Last words of Tamar are well known, if she expressed any wish to be buried in Jerusalem one of her historians would doubtless have mentioned it. Now we have it that a French knight in Palestine, who did not know the name of Giorgi-Lasha, but knew Tamar's will, though the chroniclers who

the will of his mother". Tukhashvili L., articles from the history of Georgian diplomacy, I. from Bagrat III to Giorgi V the Brilliant, Tbilisi, 1994, 229-230 (in Georg.); D. Vateishvili shares the same idea. Ватейшвили Д. Л., Грузия и европейские страны. Т. I. Грузия и Западная Европа XIII-XVII века, кн. I, 2003, 148-149.

¹ P. Perri _ 1202 is the date of the letter by G. de Bois (Histoire littéraire de la France, a Paris, 1847, 783; M. Brosset_ 1212 w. Avalishvili – 1207-1208 (Avalishvili Z., From the Times of Crusaders, 100); T. Natroshvili, G. Japaridze: the letter described the events of 1210, the letter should be dated to 1211 (T. Natroshvili. Japaridze G. _ 1210 Attempt to state one date, 168-169).

described her life in details had no idea about it! Can we believe this?!"¹

If Iv. Lolashvili had possessed the abovementioned letters, I am sure that he would not have been so strict with those who share the story given in the letter by G. de Bois (reburying of Tamar in Jerusalem.) It should be noted that we must have special trust to Georgian narrative sources, as the stories that they tell, (King Tamar buried at Gelati Monastery) are confirmed by existence of a so called southern or Tamar's niche which is in compliance with Georgian written sources, but Tamar's remains are not in the grave meant for her. Foreign sources will help us to state why they are not there. It will not be fair if we do not trust them only because they do not comply with Georgian sources. Nevertheless, can we forget that we know many little and great things according to western and eastern written sources, which were not reflected in our written monuments?

* * *

The fact is that Tamar's grave is not found in Georgia, it was not where it was mentioned in Georgian historical sources, though in the composition by Basili Ezosmodzgvary there is a convincing story about her corpse taken and buried in Gelati Monastery. In the grave, which according to traditions, was meant for Tamar, they found no remains. We have full right to look for it any place we have references. What is more, if there exists such a refer-

¹ Lolashvili Iv. Vault of King Tamar in Gelati, Tbilisi, 34. Further the scholar review the letter of the crusade knight and says: "Thus the "Will" from the letter of G. de Bois is hanging in the air and there is no trace of historical truth there." Sic 35.

ence in foreign written sources and an interesting material monument has reached us strengthening dates for arguments, the research acquires close to objective reality form.

Let us see written information first.

Reinterpretation of written sources

On the bases of Georgian narrative sources and their analyses, L. Tukhashvili concluded “already in 1222 and 1245 Tamar’s remains were not in Gelati.” The scholar’s attention was drawn by the circumstance that when Giorgi-Lasha died “he was buried in the grave of his father.” This information by the historian is strange because Giorgi-Lasha was a son of Tamar and not a son of Davit. “There is no way for the chronicle to underline not the Crowned mother but the name of a non Georgian king, though from the family of Ossetian branch of Bagrations, if the noun father was not in singular, then it would be allowable to mean “fathers””, that is the predecessors. However, the historian would have mentioned the fact of burial of his glorious mother.¹ We can make a supposition that the Georgian historian did not expect the grave of Tamar to be in Gelati at the monemt of Giorgi-Lasha’s burial there. Neither Tamar is mentioned when her daughter Rusudan was buried in Gelati.² As we understand it from the letter of Giorgi-Lasha sent to the Papal Legate, Cardinal Pelagius King Tamar had left a will, where she made a

¹ Tukhashvili L., Articles from the History of Georgian Diplomacy, I, 225.

² Life of Kartli, II, 267.

wish to be buried on the Holy Land. As the will existed (I think there is no ground to doubt it), then it is interesting when, where and how was it possible to realize?

***Looking for safe ways to rebury
King Tamar in Jerusalem***

a) The issue of reburial of King Tamar in Jerusalem should have been active from the very day of her death, but for its realization, there were needed proper circumstances. If the reburial was decided by the roadway, then they had to take in view existing political situation in Georgia's neighboring Islamic countries, also Georgia's political relations with the rulers of those countries. I think that the most convenient situation for fulfillment of Tamar's will was created during the fifth crusade when the attention and military forces of Georgia's neighboring Islamic countries were directed to Egypt, main supporting pillar of the Muslims in the Asia Minor. Crusaders were attacking it; they first surrounded its most important strategic and economically significant city Damietta, and then conquered it. This was in 1214-1220. This is the period when Islamic states between Georgia and Jerusalem took Giorgi-Lasha and his country in consideration.

Georgia had peaceful and neighborly relations with the Khlat State of Ayyubids according to the 30-year treaty signed in 1210. Ruler of Khlat Al-Ashraf was one of the

strongest rulers of neighboring to Georgia Islamic countries and led the politics of the Near East.¹

b) Good relations with Khlat were an important condition to fulfill the task in case the travelers took a land road.² If Georgians managed to send their Ambassadors

¹ T. Natroshvili. Japaridze G. _ 1210 Attempt to state one date, 80-81; Japaridze G., Georgia and the Near Eastern Islamic world, 170-174.

² Some of the information about the conditions of Georgian travelers going to Jerusalem by land in the mediaeval centuries is given in the life of Giorgi Mtatsmindeli: mother of King Bagrat IV, Queen Mariam decided, "To go to the Holy City of Jerusalem to pray and worship holy places". She intended to make pilgrimage to the Holy city via Antioch, but the Patriarch of Antioch and its principle agreed with Giorgi Mtatsmindeli not to let the Queen go, as travelling through a Muslim country was dangerous and they persuaded the Queen not to go. Mariam authorized Giorgi to "take all the money meant for wages to Jerusalem and give it to the poor and disabled of the city and holy monasteries, which were around it." (Georgian Literature, II, Tbilisi, 1987, 97) (in Georg.). Giorgi "reached the Holy City safe and sound" and performed the task given to him by the Queen. After he returned to the Black Mountain. King Bagrat IV and Queen Mariam invited Giorgi Mtatsmindeli to Georgia. Giorgi decided to return to Georgia by the shortest land road- from Antioch (eastern coast of the Mediterranean) via Seljuk Sultanate. However, reaching the Euphrates he heard that "Turks had conquered all of the Mesopotamia, Isauria and Greece, so we turned and travelled through Sebastia, as we particularly thought that there was peace. However, Turks had come there ahead of us and taken the city and had it burnt down. We knew nothing about it and continued our way there almost being captured by them. So we again changed the rout and went to the mountains, walking with great difficulty day and night we reached Caesarea (a city in Antioch-E.M.) From there we went to the sea as the land roads were not available and by the will of God, we reached Eukhait (west from Sinop on the Black sea coast. See Timote Gabashvili, Travelling. 98)" and thus reached Samison a city on the coast

in Egypt, in particular to the crusaders at Damietta, they would have also been able to transport a precious burden if not by the road, but by the sea to the coast of Palestine, going from there to Jerusalem would have been easy because Christians and especially Georgians among them had rather great influence (we can again remember anger of a large Georgian community of Jerusalem and their threats due to the damage caused by the ruin of the city wall). We should suppose that the only objective of the negotiations with Cardinal Pelagius in Damietta was the request of support in transportation of King Tamar's remains to Jerusalem.

I think that negotiations about reburial of King Tamar in a safe way are reflected in:

“Answer to King Davit, owner of Abkhaz”

Supreme order of the greatest King; the forceful King; the merciful Caesar...- your slave and a member of the blessed family, ancient threshold [Palace]... praying from the beginning received (the letter-E.M.); kissed it. Put it on his crown and eyes; by glorifying, it took the position of a slave; its essential meaning *was read, mysteries*

where we sold our donkeys and sailed on a boat to Abkhaz in particular driven by kind and pleasant winds, reached Poti and then went to Kutaisi on donkey back at the time of counting (Autumn-E.M.).” From the quoted, it is seen how changes of political situation used to influence movements of travelers. In XIII-XV centuries, Georgian-Egyptian relations as we understand from the contemporary materials were realized by sea and land. Regarding the routes, connecting Georgia and Jerusalem see complete information with Mamistvalishvili E. Roads connecting Georgia and Palestine. Collection of scientific works, Gori State University, №3, 2007, 51-54 (in Georg.).

of friendship and devotion understood. Mercy of trust that you have shown to that [your] slave blessing that [your] family. The [your] obedient servant answered with blessings, praise and gratitude...

The mercies be *given to us to explain the correspondence of the protector of purity, the point of view*, no doubt demands for the mere purity is more than it would seem to the slaves by the royal supremacy and royal glory, and by its noble origin, vast intellect and strong faith as that owner, the protector of purity is not unknown, as the family is famous for its fine features and honorable successes. God give us, the slaves, plenty of ability and time to pray enough for him in compensation for his royal activities and to save us from evil intentions, as when time passes [we] *the slaves, could read more letters and protect them with reverence and respect every minute, as giving services to his greatness and a great cradle of the people of Rum climate is inevitable and necessary.*

The direction made regarding the kings of Gurjestan [by us], had some charm of royal blessings and advices. In return, take appraisal, approval, prayers *and blessings for protection of that secret.* Road of further correspondence, parcels and requests is cleared and renewal [of relations] and *revival according to the time and constant quality of the relations with this ancient family were prominent (obvious) from the times of the forefathers and by the will of the late queen...* this family of the highest cast on the wake of their predecessors and with the advices of the family ... Now as well the road for letters and connections find open, keep us informed with all the news and do not

be belated with the letters so we are able to fulfill it. God wills!”¹

Interesting are the comments by the translator of the letter in Georgian, M. Todua, according to which the addressee is not Davit, but Giorgi-Lasha, the letter must be written between 1210—1219. (1210 is the date of coronation of Lasha, 1219 a date of making of the composition) In the mentioned period Sultan of Rum is Izz al-Din Kai-kavus, who sent a letter to Lasha.² To my opinion “Answer to King Davit, owner of Abkhaz” must be written after the beginning of the fifth crusade (1217) in the time before 1219. According to the opinion of M. Todua the deceased queen mentioned in the letter must be Tamar: “at the same time it is especially significant-writes M. Todua-that in the first letter there is mentioned a deceased queen, who seems to be a relative of this Davit, this queen had been such a figure of political importance that fulfillment of her will as of a Georgian King is considered a matter of honor even for the sender of the letter. It is doubtful that a person of such a title had been a consort of a Georgian king. This should have been a King-Female”.³

Another women mentioned in connection to Rum is Tamar’s daughter Rusudan. She was not married then. I

¹ Titles and ranks of Georgian Kings and public figures of the 12th century. Georgian-Persian etudes, III. Text edited, translated and commented by Magali Todua, Tbilisi. 1979, 5-6 (in Georg.).

² Titles and ranks of Georgian Kings and public figures of the 12th century, 33. According to Tukhashvili L., the letter should be written in 1207-1210. Tukhashvili L., Articles from the History of Georgian Diplomacy, I, 230.

³ Titles and ranks of Georgian Kings and public figures of the 12th century XII, 31.

find M. Todua's opinion that the letter reflects preparations for her marriage to the son of Emir of Arzrum, Ghias ad-din proper.¹

Thus in order to fulfill King Tamar's will there were prepared conditions for transportation of her remains in Jerusalem and for burying them there. There existed safe land and sea routs to realize the intention. Noteworthy is G. de Bois words at the end of the letter: Georgian King "intended to take her (his mother's-E. M.) (corpse) to the Holy city by and despite the will of the infidel". That meant that Giorgi-Lasha according to necessity made agreement with some of the Muslim rulers (as it is seen from the quoted letter, one of them was the Sultan of Rum), as for those whose consent was not necessary he did not ask.

Necessity of classifying of King Tamar's grave

Iv. Lolashvili and some of the other scholars considered the story by G. de Bois unbelievable because Georgian narratives did not preserve such an important event as reburial of Tamar's remains from Gelati to Jerusalem. Iv. Lolashvili wrote- "If Giorgi-Lasha went to Jerusalem with his army to fulfill his mother's will, this would have been by all means mentioned in contemporary chronicles first and after by the chroniclers who described Lasha-Giorgi's life and activities. However, it is known, that these historians keep silence about reburial of Tamar and arriving of

¹ Titles and ranks of Georgian Kings and public figures of the 12th century XII, 32-33. After coronation of Rusudan among the candidates for her husband to-be, the royal assembly made the choice in favor of the son of the ruler of Sultanate of Rum, Moghis-Eddin.

Lasha in Jerusalem. Why is this? Because Tamar was buried at Gelati and nobody moved her from there.”¹ On my behalf, I will add that besides the abovementioned historical works this interesting issue was not reflected in the letters by Queen Rusudan and Ivane Mkhargrdzeli to the Pope of Rome Honorius III in 1223 either. In the letters of the King and her Commander in Chief, there is information about Giorgi-Lasha’s readiness to support crusaders with his army when they tried to take Damietta. There are also mentioned the reasons that prevented to realize this intention, in particular Mongol invasion in Georgia.² However, the letters have nothing about Giorgi-Lasha’s intention about carrying remains of Tamar in Jerusalem and whether it was realized or not. I think that this situation is not surprising, as from 1220 to 1223 situation in Georgia had radically changed not only in Georgia but in the whole Near East as well. *If we assume that, Tamar’s remains had already been moved to Jerusalem, in those changed circumstances, classifying of this fact became more necessary. Using of the remains of Tamar buried in Jerusalem were not unlikely to be used by the malevolent to influence Georgian rulers. I have in view the circumstance, that conquered by the Mongols Georgia was forced to take part in the wars in the Near East with its army. By the rulers of Egypt and Palestine Georgians were considered to be the Mongols’ allies. That is why manipulations with Tamar’s remains buried in Jerusalem were completely expected in order to revenge Geor-*

¹ Lolashvili Iv., Vault of King Tamar in Gelati, 38.

² Tamarashvili M. history of Catholicism among Georgians, Tiflis, 1902, 7-9 (in Georg.).

gians. This moment as we think was well envisaged by Georgian politicians, royal historians and information distributors.¹

***Versions of G. de Bois Letter with the indications
to King Tamar's final place of burial***

The information given in the letter by G. de Bois about burying of King Tamar in the Holy City became the bases for different versions. As we take interest in the fate of Tamar's remains, we will look once more at the quoted above corresponding fragment of the letter by G. de Bois: "this young man carries the bones of his mother –Greatest King Tamar, as she (Tamar) left a will while she was alive that after her death he goes to Jerusalem and burys her bones close to the Holy Sepulcher. Respecting the will of his mother, this young man decided to fulfill her will and bury the remains of her in the Holy City, against the will of infidel."²

A famous Georgian Catholic monk and scientist, Mikheil Tarkhnishvili saw a document written by an anonymous crusader knight (supposedly G. de Bois) in Vatican Funds. The document read that in the period before Mongol invasion in Georgia ***Body of King Tamar and all the treasures of the Royal House were carried to Jerusalem. A Georgian army led by a young Georgian prince accompanied the corpse.*** When the procession reached

¹ Iv. Lolashvili did not believe stories by G. de Bois because an important event such as reburial of King Tamar from Gelati to Jerusalem was not reflected in Georgian sources.

² Chachanidze V., Peter the Iberian and archaeological diggings of the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, 28.

the territories of crusaders, *the crusaders met them expressing their condolence and saw them off with every respect. Georgians reached Jerusalem safely and the corpse of King Tamar was buried at the Georgian Monaster.¹ When she passed away, her child took the bones of the queen. Marched with an undefeated army to the Holy City to beat Saracens, so that his mother at least dead, if not alive could enter Jerusalem².*

It is clear that the quotation is a brief summary of a long letter by G. de Bois which is included in the “History of French Literature” and its Latin original was published by Reinhold Rohricht. For the sake of comparison, I will bring here only that fragment of Georgian translation, which concerns reburial of Tamar’s corpse in Jerusalem: We have learnt and consider it true, based on the evidence from trustworthy messengers that some Christians from Iberia called Georgians inspired by God rose fearless with countless warriors against the infidel. Their outstanding sixteen-year-old king is like Alexander (The Macedonian) with his brevity and modesty, but not with his belief. This

¹ Chachanidze V., Peter the Iberian and archaeological diggings of the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, 26 (in Georg.).

² Histoire littéraire de la France, ouvrage commence par des religieux Benedictions de la Congregation de Saint-Maur et continué par des Membres de l’Institut (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). T. XXI. Suite du treizième siècle, depuis l’année 1296. Suppléments. A Paris, 1847; Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI) edidit Reinhold Rörich. Oenipont, 1893, 233-234.

young man carries the bones of his mother- the greatest Queen Tamar, as she (Tamar) in her life made a will for him to go to Jerusalem and bury her bones close to the Holy Sepulcher. A great respecter of his mother's will he decided to fulfill her will to bury her remains in the Holy City despite the will of the infidels”

I have put these three information taken from the same source by different people in the same sequence as Chachanidze gives it in his book. If we arrange them according to their meaning, then in the first place will come the second and the third information and the last will be the first one. In the second information is given an unclear to its author story, while in the third one he gives certain specific details of the story. In Mikheil Tarkhnishvili's information, the story is complete, as Tamar's corpse is brought in Jerusalem. It tells us how crusaders met the funeral procession and how King Tamar's remains were buried at a “Georgian Monastery.”

This last information (remains of King Tamar buried at a “Georgian Monastery”) was the reason why the leader of the Institute of Oriental Studies of Rome Alberto Foro when being appointed a Catholics Patriarch of Jerusalem in 1946 invited Italian archaeologist P. Virgilio Corbo and started excavations of a supposed location of a Georgian Monastery in the Judean Desert¹.

The abovementioned excerpts make obvious that from the beginning it was intended to bury the remains of King Tamar close to the Holy Sepulcher, but in reality according to the information possessed by M. Tarkhnishvili

¹ Chachanidze V., Peter the Iberian and archaeological diggings of the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, 31.

she was buried at the Monastery of the Holy Cross, which itself puts forward questions.

Before I continue with the issue of reburial of King Tamar in Jerusalem, I must say the following: It is likely that Alberto Poro and P. Virgilio Corbo by the help and consultations of Mikheil Tarkhnishvili became familiar with the established in Georgian and not in Georgian scientific literature idea, that a “Georgian monastery was situated close to Bethlehem. As a result of diggings, there were found the remnants of a Cathedral, but it in fact belonged to the Laz Monastery.¹ Thus, the “Georgian Monastery” as I have already tried to convince the reader was the Monastery of the Holy Cross, where the scholars were to look for King Tamar’s grave.

“We should state it established - wrote Sh. Amiranashvili – that Tamar’s vault (in Gelati –E. M.), was empty for a long time. According to the rule, every year on King Tamar’s death day – 18th of January, they opened the vault and conducted a funeral service in memory of Tamar’s soul. Archaeological diggings confirm this fact. That is why we have the ground to think that the information by the French knight about Giorgi-Lasha is a historical truth.²

Sh. Amiranashvili taking in view internal and external strength of contemporary to Tamar and Giorgi-Lash Georgia, and personal features of Giorgi-Lasha wrote: “

¹See Mamistvalishvili E. Georgians and the Biblical World, Gori, 1998, 85-88 (in Georg.).

² Amiranashvili Sh., Portrait of Sh. Rustaveli in the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, journal Sabchota Khelovneba, 1961, №4, 65 (in Georg.).

All these give us reason to think that Giorgi-Lasha fulfilled his mother's last wish, found the right time and assisted by Georgian army, brought the corpse in Jerusalem and buried it close to the Holy Sepulcher as the family belief of the Georgian Bagratians they were related and came from David the Prophet and the Savior, this fact was agreed by the Greek, Constantine the Porphyrogenet among them... This circumstance makes it clear why Shota Rustaveli was inspired to go to Jerusalem at the end of his life. At the Monastery he found his place of rest"¹. Sh. Amiranashvili's opinion can be strengthened if we will take in view the convenient situation created in Jerusalem by Tamar's contribution, which we have already mentioned. It should also be noted that Tamar surprised her contemporaries with her faith in God and spiritual activities. Basilii Ezosmodzgvani while characterizing Tamar pays special interest to the following: She had special zeal to the religion, humble and modest, though greater than Theodosius the Great. Praying so much day and night at her palace, that it surprised the hermits, nothing to be said about fasting as it is the rule of nuns and revelatory to the chamber nation."². In the same composition, big importance is given to King Tamar's great interest to holy places, which she gave huge contributions³. That is why one of Tamar's soul memorial days in the Monastery of the Holy Cross is

¹ Amiranashvili Sh., Portrait of Sh. Rustaveli in the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, 65.

² Life of Kartli, II, 147

³ Life of Kartli, II, 141

registered on 27 January, Tamar's death day; other funerals are conducted on every great church holyday¹.

A competent researcher of King Tamar's history, R. Metreveli, considers the categorical denial of the possibility of burying Tamar in Jerusalem offered by I. Lolashvili to be a mistake and thinks that there is a need of fundamental examination of both foreign (having the letter by G. de Bois) and Georgian information about burying Tamar in Gelati. He makes a conclusion: "it is doubtless that King Tamar was buried in Gelati and it is not excluded that after some years she was reburied in Jerusalem"².

Tamar's wish to be buried like many other Christians on the Holy Land, where Georgians had a numerous community and many churches and monasteries is completely understandable.

Materials from King Tamar's supposed grave

A Georgian scholar Avtandil Mikaberidze informed Irakli Abashidze that in 1980, in Athens he met a Greek archaeologist Athanasius Economopoulos several times mentioned in the presented work. He heard from him that while he was a head of archaeological and restoration works in the Monastery of the Holy Cross, under the mosaic floor of the Cathedral, in one meter high space, left between the floor and the ground he found a number of graves. Under the left front pillar, there was a big burial where there were buried two noble women. In the grave,

¹ Metreveli E., materials for the history of the Georgian colony in Jerusalem, Tbilisi, 1961, 53 (in Georg.).

² Metreveli R., King Tamar, 309.

they found a fragment of the bed cloth. As it is written in the letter: “the fact of noble ladies buried at a monastery is very strange, parallels to this are not easy to find in the archaeology of Middle Ages”¹.

Under the floor of the main church there was found an old necropolis. Among other graves, at the altar, under the left pillar there are buried two noble women, one of whom could have been King Tamar. It is clear to understand what kind of emotions overwhelmed Academician I. Abashidze who together with other scientists made a great contribution to study the Monastery of the Holy Cross when he heard this information from A. Mikaberidze. In September 1988 together with A. Mikaberidze, he went to Athens and visited A. Economopoulos. After the conversation with the archaeologist I. Abashidze got impression the scholar had no doubts that in the necropolis found himself there rested “civilians, high title people, even maybe from a royal family”.

A. Economopoulos said that they must have been relatives and kin to each other. At the next meeting when saying goodbye he added: “It is possible that this grave was truly dated to the 12th and-13th centuries”. Then he turned and repeated the same also added - that now he also knew where the grave of Shota Rustaveli was, and he left”. A. Economopoulos gave his guests a photo of opened necropolis.²

¹ Abashidze I., Thoughts about Palestine, Tbilisi, 1979, 65-66 (in Georg.).

² Karibche, №10, 09-22. 05, 2013, 21-22 (in Georg.).

A. Economopulos was especially surprised with fact that women were buried at the Monastery of the Holy Cross.

As I. Abashidze also remarked that on the picture you could see that the remains of the women were not situated in the grave in a natural way, on the contrary, they were put without any system, mixed with each other. This could have been the main and true proof that they were brought from somewhere else and buried at the Monastery of the Holy Cross. After this I. Abashidze taking in view serious changes taking place in foreign affairs of Georgia and the letter by G. de Bois asked a question: was not it possible to rebury her (Tamar-E.M.) in let's say 1218-1220?¹

When we spoke about the foundation of the Monastery of the Holy Cross, there was said that from preliminary report of A. Economopulos we know that from the graves discovered as a result of removing of the mosaic floor of the boat of the church “in grave IV ² were found skeletons of two females.” One of them, put to the North belongs to a woman of 75, who suffered from rachitis. Another (woman) was about 40. Her hands have traces of burns. Between the heads of the deceased were put two silver rings tied together with a string”.³

¹ Karibche, #12, 06-19. 06, 2013, 60-61.

² Spelling mistake, should be V.

³ Economopulos A., Fresh Date Resulting from the Excavation in the Church of the Monastery of the Holy Cross-of Jerusalem. Actes du X.e Congress International d'Archeologie Cretienne, Thesalonique, 1984, p. 378-390; Economopulos A., New materials from the archaeological diggings at the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem (preliminary report), TSU works, Tbilisi, 328. See Tbilisi, 1999, 276.

As we see from the report of A. Economopulos, he has not done a serious research of the burial; he was satisfied with a superficial examination of the burial. Because he published a preliminary report, we must think that it was his intention to realize fundamental archaeological research of the Monastery of the Holy Cross, though for unknown reasons he was interrupted from doing it, maybe he did it but could not publish the results, or he did not find it necessary.

Of course, in the first place, we should state to which period the remains of the two women in the grave belong, why their hands are burnt, and why there are no burial materials present etc. All these questions will be answered only in case Georgian scientists will be given a chance to study existing at the Monastery of the Holy Cross graves and the whole territory in general using modern achievements of science.

The story told by I. Abashidze and “the preliminary report” by A. Economopulos published in 1984 significantly differ from each other: in the report, there is not mentioned the fragment of the bed cloth of the deceased, “the most expensive piece of cloth... in which the remains of these women were wrapped.” There are not mentioned burns on the hands, silver rings found in the grave, mentioned by Economopulos in the “preliminary report” and most important is that the archaeologist does not mention bones mixed with each other, which are clearly seen on the photo.

There is one more question added to many questions regarding the location of King Tamar’s grave: which of the dead is Tamar? If we believe the archaeologist, she must be the women of 40. Because we know approximate

dates of Tamar's birth and death (must have been born between 1160-1170, died in 1210) if we will take for the upper limit of birth close to 1170, then it will coincide with the estimated age of King Tamar.

We have already mentioned that in the same grave there are remains of a woman of 75, affected by rachitis. If we share the idea that 40-year-old woman was Tamar, who then was a person so close to her to be taken to Jerusalem and buried together with her? It will be right if we suppose that this must be an important political figure and a diplomat of the XII century, daughter of Demetre I, and former wife of the Sultan of Khorasan, supporter and tutor of King Tamar, Rusudan. She was born approximately in 1127-1130. She was given as a wife to the Sultan of Iraq and Western Iran Ghyath ad-Din Masud. Masud died in 1152. Rusudan, who had no children, returned to her native country and the rest of her life she dedicated to the royal family and protection of their interests. After the death of Davit Soslani and Tamar, being about 80, was ordained as a nun in 1207-1210. Most likely, she did not live long after¹. I think that a woman of 75 must have been Rusudan, who was not separated from Tamar even in the grave.

When you are acquainted with the abovementioned documents and literature and logically remember the empty grave of Tamar in Gelati. You hear the voices of foreigners in the first quarter of the XII century and of Georgian scholars of the XX-XXI centuries, echoing with them, a hope to find the grave of King Tamar becomes

¹ Stepnadze, J. Giorgi III, King of the Kings, Tbilisi, 143, 156 (in Georg.).

stronger and a picture of gloomy and inaccessible Jerusalem emerges in your minds. Moreover, who knows how many secrets from Georgian history are preserved at the Monastery of the Holy Cross?

Summary of my thoughts-conclusion

1. Reviewed sources in foreign languages make it clear that there really existed the will of King Tamar where she had expressed her wish – to be buried in Holy Land.

2. It is obvious that Giorgi-Lasha's court wished to execute the last will of King Tamar

3. There is an evidence of activities of Georgian diplomacy to realize this intention

4. There existed more or less safe sea and land routes for transportation of Tamar's remains in Jerusalem.

5. I am not sure if the will of the King Tamar was executed or not but,

6. The grave with the remains of two women at the Monastery of the Holy Cross puts forward many questions.

7. Number of suppositions made in the presented work concerning King Tamar's grave are based on close to reality ideas. I hope that they will enhance the interest for further research and mystery of this most significant and interesting issue of Georgian history will be unveiled.

Иерусалимский Монастырь Святого Креста – последняя усыпальница царицы Тамары

Интерпретация источников: прямые и косвенные зарубежные сведения о могиле царицы Тамары

На протяжении многих лет внимание исследователей приковано к письму французского рыцаря Г. де Буа из Сирии-Палестины во Францию архиепископу Амадею де Тремле.

Письмо было впервые опубликовано грузинским историком З. Авалишвили. Аутентичность фактов, приведенных в этом письме, вызывает серьезные споры среди ее сторонников и противников, начавшиеся со дня публикации письма: насколько достоверна приведенная в письме рыцаря информация относительно погребения царицы Тамары в Иерусалиме?

"Досточтимому во Христе отцу и возлюбленному господину Амадею, Божиим провидением архиепископу Безансонскому, Гю де Буа, смиренный рыцарь. Амин.

Поскольку я знаю, что Вы радуетесь моему благополучию, да будет Вам известно, что Божией милостью я и моя жена пребываем здоровыми и не вредимыми. Из слухов же касательно Земли Обетованной и дркгих прилегающих к ней областей я положил вкратце сообщить Вам вот что _ хоть и не

всеб ноб что, но то что представляется особенно поразительным. Прежде всего знайте, что Королевство Иерусалимское имеет перемирие с сарацинами и даже княжество Антиохийское, хоть оно и претерпело бесчисленные бедствия как от султана Вавилонии, как и от царя Армении, давно уже живет в мире с названным султаном. Но пусть дойдет до Вашего слуха и нечто иноеб вновь вызывающее удивление.

Мы услышали – и достоверность этого была подтверждена надежными вестниками – что христиане из Иберии, именуемые георгианцамы, с бесчисленным множеством войнов (всадников. – Д. В.) и пехотинцев, хорошо вооруженные, с Божьей помощью мощно ополчились на неверных язычников и уже покорили 300 замков и 9 больших городов, из которых удержали за собою более укрепленные, а те, что послабее, предали огню. Один из названных городов, расположенный на Евфрате, был славнейшим из всех языческих городов, и был он велик. Владел им сын султана Вавилонского, он был взят в плен этими христианами и обезглавлен, хоть и предлагал дать за себя несчетное ьножества золота. Какие бы еще подробности? люди эти идут освободить землю святого иерусалима, покоряя все зельи язычников. Царь их знатен, 16 лет отроду, равен Александру силами и добродетелью, превосходя его верою. Этот юноша везет с собой останки свой матери, могущественнейшей царицы Тамары, которая при жизни дала обет посетить иерусалим, а на случай своей смерти просила сына отвезти ее тело ко Гробу Господн. Он же, исполняя просьбу, пожелал

осуществить ее обет и похоронить ее в Святом Граде, хотя бы и против воли язычников"¹.

Другие документы, которые будут освещены ниже, по моему мнению, дают возможность утверждать, что рыцарь-крестоносец имел неполное представление о Грузии, лишь понаслышке знал о намерении грузинского царя относительно захоронения тела его матери в Иерусалиме. Мы можем уточнить время написания его письма.

В 1217 году начался Пятый крестовый поход, который имел большое значение для внешней политики Гиоргия-Лашию в 10-х годах XIII века. Грузинская внешняя политика, которая была прокрестоносной, фактически стояла на неприкрыто антиегипетской позиции. Гиоргий-Лаша при жизни царицы Тамары еще раз утвердил, в XII веке учрежденный основный критерии внешней политики Грузии: не существует вечных друзей и вечных врагов, существуют лишь интересы государства. Новая мобилизация сил крестоносцев давала возможность грузинскому царю объединенными усилиями осуществить три важных мероприятия: 1) отомстить за ущерб, причиненный тамошним грузинам в результате разрушения стены Святого города и за пренебрежение государственными интересами Грузии; 2) воспользовавшись представившейся возможностью, утвердить свое влияние на

¹ Ватейшвили Д. Л., Грузия и европейские страны. Т. I. Грузия и Западная Европа XIII-XVII века, кн. I, 2003, 136-137; 3. Авалишвили, Со времен крестоносцев. Четыре интересных очерка, Тбилиси, 1989, 97-98 (на груз. яз.).

Святой земле и 3) исполнить завещание матери, царицы Тамары, -- похоронить ее в Иерусалиме.

Современник тех событий, французский монах-августинец, являвшийся вдохновителем и участником Пятого крестового похода, историк Жак де Витр¹ писал: "... пришедшие к могиле Христа для молитв (грузины) входят в Святой город с развевающимися знаменами и никому не платят дань. Саркинозцы не смеют их обижать, поскольку, вернувшись домой, те могут начать мстить своим соседям-саркинозцам... Грузины были очень возмущены и угрожали управляющему Дамаском Коррадину², который не внял их просьбам и вознамерился разрушить стены Иерусалима в то время, когда латиняне окружили (город) Дамиетту"³.

Возможно, недовольный произошедшим в Иерусалиме событием (вторжением в Иерусалим), царь Гиоргий-Лаша отправил письмо Пелагию –

¹ Франц. Jacques de Vitry, латин. Jacobus Vitriacensis, родился в Реймсе приблизительно в 1180 году, с 1216 года – епископ, с 1228 года – кардинал. Скончался 1 мая 1214 года в Риме.

² Жак де Витр упоминает Коррадина как правителя Дамаска, довольно сильного правителя Ал. Малика ам-Муззами.

³ Jacques de Vitry, History of Jerusalem. Traduit from the original Latin by A. Stewart. Palestine Pilgrims Text Society, XI, London, 1896, pp. 83-84. Цитировано по: Гр. Перадзе, Сведения иностранных пилигримов о грузинских монахах в Палестине и о грузинских монастырях. Подготовил к изданию, снабдил вступительной статьей и дополнил замечаниями Гоча Джапаридзе, Тбилиси, 1995, 30. Замечание Г. Джапаридзе, 21 (на груз. яз.).

начальнику европейских войск крестоносцев, легату Папы, стоявшему у города Дамиетта, с предложением о военной помощи. Если такое письмо было послано, то это событие должно было произойти не позднее 1219 года, поскольку, когда послы Гиоргия-Лаши прибыли в Дамиетту и встретились там с представителем Папы Римского – кардиналом Пелагием, как явствует из ответного письма кардинала, Дамиетта уже была захвачена крестоносцами (ноябрь 1219 г.). Письмо папскому легату передал один грузинский монах, который устно рассказал ему о богатстве и могуществе грузинского государства, о храбрости грузинских воинов и их успешной борьбе против мусульман. Монах добавил, что царь Гиоргий-Лаша наряду с оказанием помощи крестоносцам, намеревался исполнить завещание матери, которое заключалось в перезахоронении ее останков в Иерусалиме.

Судя по сведениям Жана де Витра, сообщение грузинского монаха весьма обрадовало кардинала и других командиров крестоносцев. Пелагии незамедлительно послал ответное письмо царю Гиоргию-Лаше. Письмо гласило: "... Велика была наша радость, когда мы узнали о Вашем решении принять участие в походе ради освобождения святых мест, тех мест, где наш покровитель Иисус Христос принял смерть в любви ради освобождения любимых им людей и вечной жизни. ***Похвально Ваше намерение и стремление исполнить завещание Вашей***

*блаженной матери*¹... Снаряжайтесь против сарацинов и вооружайте Ваше войско, чтобы, благословляемые Римской церковью и с помощью Всевышнего Вы могли бы нанести поражение врагу в этой войне и освободить Гроб Господень. Мы уже нанесли ущерб идолопоклонникам, обойдя их сзади и заняв важнейшую их крепость и город Дамиемту... Сейчас мы готовимся к новому походу, чтобы уничтожить их навсегда. Поспешите собрать войско и выступайте прямо против неверующих, **используйте нашу новую атаку и захватите палестинские города**"².

Второе письмо Пелагиуса должно было быть отправлено в 1220 году и содержало новую для крестоносцев информацию: Гиоргий-Лаша намеревается перенести останки матери в Иерусалим. Тем же периодом следует датировать письмо Г. де Буа, адресованное архиепископу во Францию. Видно, что последний не имел доступа к письмам Гиоргия-Лаши, доставленным грузинскими послами Пелагию. Г. де Буа не был осведомлен о дипломатических контактах Грузии с Пелагием. Поэтому он дополнил

¹ Попытка перезахоронения останков царицы Тамары "является, несомненно, легендой, возникшей в недрах крестоносцев..." Дж. Самушиа, Тайна гробницы царицы Тамар (научно-популярный очерк), Тбилиси, 2010, 31 (на груз. яз.). Тот факт, что эта сплетня не была частью определенной пиар-кампании, хорошо видно из цитируемого письма кардинала Пелагиа.

² Jacobi de Vitriaco Historia Hierosolymitana // Gesta Dei per Francos, sive, Orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitani historia / ed. J. Bongars. - Hannoveriae, 1611. - Т. 1. Цитировано по: Казарян О., Крестоносцы и Грузия (XII-XIII вв.). <http://deusvult.ru/66-krestonostsy-i-gruziya.html>

информацию о намерении грузинского царя сообщением, которое было известно в то время в Палестине, и добавил то, что услышал от старца Иоанна. Естественно, нереален возраст грузинского царя: якобы ему тогда было всего 16 лет. В действительности Гиоргий-Лаша родился в 1192 году, и к тому времени ему должно было быть 27-28 лет.

Письмо кардинала Пелагиуса, как видно, произвело такое большое впечатление на грузинское правительство, что послы Гиоргия-Лаши вновь отправились в город Дамиетту. Они вели переговоры с кардиналом и другими лидерами. Присутствовавший на переговорах кардинал Оливер Падерборнский сообщает, что кардинал Пелагиус лично попросил грузинских дипломатов от имени Папы Римского помочь крестоносцам. Со своей стороны, послы от имени Гиоргия-Лаши выразили готовность помочь крестоносцам в Сирии¹.

Хочу высказать предположение, что грузинские послы представили лидерам крестоносцев конкретный план и уточнили, почему им следовало пойти именно в Сирию. Вероятно, грузины хотели помочь антиохийскому княжеству, которое находилось недалеко от южной границы грузинского царства. К тому же, грузинское государство имело бы возможность распространить свое влияние на богатое мусульманское Хлатское государство, которым правил Ал-Малик Ал-Ашрап Мусса – султан Харана и Ал-

¹ Oliver of Paderborn. *Historia Damiatina*. Die Schriften des kölnen Domscholasters, späteren Bischofs von Paderbon und Kardinal-Bischofs von S. Sabina Oliverus. Ed. O. Hoogeweg, Tübingen, 1894, 232-233.

Джазира. Успеху военного рейда способствовал тот факт, что Аюбиды мобилизовали и направили свои войска на защиту города Дамьетта. В Египте находился и глава Хлата Ал-Ашрап¹.

Намерение грузинского царского двора послать войско в Иерусалим для защиты святых мест, наверное, было известно мусульманским правителям. Тем более, что "в то время, когда главный город Дамаска Дамьетта был окружен, туда прибыли грузины с целью принять участие в священной войне, в которую была вовлечена большая часть христиан"².

Как писал некий Волатерано, воодушевленные взятием Дамаска, грузины решили и сами нанести удар по мусульманам³. Средневековый европейский историк, видимо, имел в виду начатый Гиоргием-Лашей в 1219 году поход на Нахичевань, Хлат и Карнукалак, который успешно завершился⁴ и был воспринят крестоносцами, наряду со взятием Дамьетты, как общая победа христиан над мусульманами. На основе интерпретации этих письменных источников можно выделить два аспекта: а) политические интересы грузин на Ближнем Востоке, а именно в отношении Иерусалима и б)

¹ Т. Натрошвили, От Машрика до Магриба, Тбилиси, 1991, 90 (на груз. яз.).

² И. Табагуа, Грузия в европейских архивах и книгохранилищах (XIII-XVI вв.), Тбилиси, 1984, 1, 75 (на груз. яз.).

³ И. Табагуа, Грузия в европейских архивах и книгохранилищах (XIII-XVI вв.), 75.

⁴ Очерки по истории Грузии, III, Тбилиси, 1979, 341 (на груз. яз.).

вопрос о связи Иерусалима с могилой царицы Тамары и перезахоронении там ее останков.

Грузинские сведения о дате смерти и могиле царицы Тамары

Историки опираются на различные источники и используют различную аргументацию, соответственно, придерживаются разного мнения относительно даты смерти царицы Тамары¹. Видимо, в

¹ Вахушти Батонишвили, 1201 г. (см. Житие Картли", IV, Принц Вахушти. Описание Грузинского царства. Текст составлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили, Тбилиси, 1973, 191, (на груз. яз.); П. Пери – 1201 г. (P. Perri, Histoire littéraire de la France, ouvrage commence par des religieux Benedictions de la Congregation de Saint-Maur et continuè par des Membres de l'Institut (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). T. XXI. Suite du treizième siècle, depuis l'année 1296. supplements. A Paris, 1847, 783); М. Броссе – 1212 г. (Brosset H. F., Histoire de la Géorgie, I, Petersbourg, 1849, 477); Р. Рорихт – 1212 г. (Regesta Regni Hierosolymitani (MХCVII-MCCXCI) edidit Reinhold Röricht. Oenipont, 1893, 233-234); Авалишвили – 1207-1208 гг. (З.Авалишвили, Со времен крестоносцев, 100) (на груз. яз.); К. Кекелидзе - 1215 г История и восхваление венценосцев (попытка восстановить текст), редакция и исследование акад. К.Кекелидзе, Тбилиси, 1941, 42-43) (на груз. яз.); Ал. Сандерс (грузинский деятель в Германии Александр Никурадзе, 1900-1981) – 1207-1208 г. (Sanders Al., Kaukasien, Nordkaukasien, Aserbeidschan, Armenien, Georgien, geschichtlicher Umriss. München: Hoheneichen-Verlag, 142, 170); Ив. Джавахишвили – царица Тамара скончалась в 1213 г. (История грузинского народа, II Тбилиси, 2012, 368) (на груз. яз.); Р. Хенниг - приблизительно 1220 г. (Хенниг Р, Неведомые земли, III, Перевод с немецкого А. В. Лисовской, предисловие и редакция И. П. Магидовича, М., 1962, 31); Т.Натрошвили, Г.Джапаридзе – 1210 г. (Т. Натрошвили, Г.Джапаридзе, Попытка

уточнение этого вопроса и внесение в него большей ясности не смогут внести и предлагаемые мною источники. Однако существуют широко известные грузинские исторические источники, которые были созданы в период царствования Тамары и вскоре после ее кончины, и все они единодушно отмечают, что царица Тамара была похоронена в Гелати¹. Ни у

уточнения одной даты, "Мацне", серия языка и литературы, №2, 1974, 168-169) (на груз. яз.); Р. Метревели – 1213 год (Р. Метревели, Царица Тамара, Тбилиси, 1991, 206) (на груз. яз.); Дж. Самушиа датирует письмо 1211 годом (Дж. Самушиа, Тайна гробницы царицы Тамары, 26) (на груз. яз.); Г. Джапаридзе совсем недавно еще раз выступил в защиту своей точки зрения относительно даты смерти царицы Тамары (1210 г.) в своей критической статье (см. его: О дате смерти царицы Тамары, Исторический сборник, 2, Ежегодник, 2012, 348-359) (на груз. яз.).

¹ "История и восхваление венценосцев" ("Картлис Цховреба. История Грузии", Тбилиси, 2008, 291) (на груз. яз.). Башили Эзосмодзгвари, Житие царицы цариц Тамары ("Картлис Цховреба. История Грузии", 216), летописец времен Лаши-Гиоргия ("Картлис Цховреба. История Грузии", 355).

Современные историки отмечают, что царица была похоронена в Гелати, но могила ее не найдена по сей день. Незвестное местонахождение могилы боготворимой царицы (надо полагать, что местоположение могилы было неизвестно еще с Эпохи Возрождения) дало повод для создания многочисленных сказаний. "Культ Тамары возник еще при ее жизни, а после ее смерти он настолько возрос и продлился так долго, что эта венценосная личность стала источником вдохновения для грузинских поэтов XIX века. В грузинской литературе она отождествлялась с образом Богоматери, а церковь возвела ее в святые и учредила дни ее поминовения". Ив. Лолашвили, Гробница царицы Тамары в Гелати, Тбилиси, 1989, 14-15 (на груз. яз.). Народные сказания о захоронении и гробнице царицы Тамары, см. там же, 14-29.

кого из исследователей не вызывает сомнений достоверность сообщения историка эпохи царицы Тамары Бабили Эзосмодзгвари относительно захоронения ее останков в Гелатском монастыре: "погребили в том же Гелати в уу родовой усыпальнице чтобы лавилась она вместе с праотцами и отцами ее, именитыми великими царями"¹. Однако те же самые исследователи не могут прийти у единому мнению в вопросе об окончательном местонахождении останков царицы Тамары. В частности, *почему нет указанном историком месте останки царицы Тамары, где их следует искать*. Исследователей, в соответствии с выдвинутыми ими гипотезами, можно разделить на три группы: историки, категорически отрицающие факт перезахоронения останков царицы Тамары из Гелати в Иерусалиме²; историки, принимающие во внимание сведения о перезахоронении царицы Тамары в Иерусалиме, но не считающие их достоверными³; исследова-

¹ Бабили Эзосмодзгвари, Житие царицы царц Тамары ("Картлис Цховреба. Исторпя Грузии", 319), летописец времен Лаши-Гиоргия ("Картлис Цховреба. Исторпя Грузии", 355).

² З. Авалишвили, Со времен крестоносцев, 95-107; Ив. Лолашвили, Гробница царицы Тамары в Гелати, Тбилиси, 1991, 29-48 (на груз. яз.); Дж. Самушиа, Тайна гробницы царицы Тамары, 58-63.

³ Согласно Ш. Нуцубидзе, "нет оснований не верить сведению французского рыцаря о том, что Лаша-Гиоргий отвез останки матери в Иерусалим, но факт, что ему не удалось добраться в Иерусалим из-за нашествия монголов. Тут сомневаться не приходится. Вероятность того что Лаша сумел каким-то образом исполнить просьбу матери, в научном отношении весьма мала". Ш. Нуцубидзе, Вторая половина жизни Руставели и Иерусалимская научная экспедиция, Тбилиси, 1961,

тели, считающие, что царица Тамара вначале была похоронена в Гелатском монастыре, а позже перезахоронена в Иерусалиме¹.

Письмо рыцаря-крестоносца, наряду с другими важнейшими историческими данными, имеет для нас

41-42 (на груз. яз.). Критика соображений Ш. Нуцубидзе – см. Ив. Лолашвили, Гробница царицы Тамары в Гелати, 34-36.

¹ С. Какабадзе считал, что Гиоргий-Лаша действительно мог бы исполнить завещание матери, которая, по его мнению, скончалась 18 января 1207 года. Царь Гиоргий через три года (в 1210 г.) забрал из гробницы останки матери и захотел перезахоронить их в Иерусалиме. Из-за войны в стране останки ненадолго захоронили в монастыре в Вардзии. "В подходящее время, - пишет С. Какабадзе, - они (останки – Э.М.) могли быть вывезены в Иерусалим, где их, согласно завещанию царицы Тамары, следовало захоронить рядом с так называемым Гробом Господнем. Гробница царицы Тамары в Гелатском монастыре осталась пустой". С. Какабадзе, Один вопрос из истории Грузии, Индустриальный Кутаиси, 1940, №286 (на груз. яз.); примерно такова же гипотеза Ш. Амиранашвили. Он придерживается мнения о перезахоронении останков царицы Тамары в Иерусалиме. Ш. Амиранашвили, Портрет Шота Руставели в Монастыре Святого Креста в Иерусалиме, журнал "Сабчота хеловнеба", 1961б №4, 360-363 (на груз. яз.); В. Чачанидзе, ссылаясь на письмо Г. де Буа, развивает соображения, что до нашествия монголов на Грузию останки царицы Тамары были захоронены в Иерусалиме. В. Чачанидзе, Петре Ибериели и археологические раскопки в грузинском монастыре в Иерусалиме, Тбилиси, 1974, 26-31 (на груз. яз.); Л. Тухашвили также был уверен, что "Лаша-Гиорги действительно исполнил завещание своей матери-царицы". Л. Тухашвили, Очерки по истории грузинской дипломатии, I, Со времен Баграта III до Гиоргия V Блистательного, Тбилиси, 1994, 229-230 (на груз. яз.); того же мнения придерживается Д. Ватеишвили, Д. Л. Ватеишвили, Грузия и европейские страны, т. I, Грузия и Западная Европа XIII-XVII веков, кн. I, 2003, 148-149.

большое значение, поскольку в нем идет речь о перезахоронении царицы Тамары в Иерусалиме. Некоторые историки опирая на сведений де Буа, считают, что можно установить и дату ее смерти¹.

Ив. Лолашвили подверг жесткой критике мнение всех тех исследователей, которые склонны серьезно относиться к сообщению Г. де Буа о перезахоронении останков царицы Тамары в Иерусалиме. "Что можно сказать об этих соображениях?" – спрашивает Ив. Лолашвили и тут же отвечает: "- в общем то, что они ничем не отличаются своей убедительностью от вышеупомянутых народных сказаний. В первую очередь, вызывает сомнение содержание завещания, с которым нас знакомит Г. де Буа. Трудно представить, что добродетельная и благопристойная Тамара могла бы завещать сыну похоронить ее, когда она уйдет в мир иной, рядом с Гробом Господнем (Христа) и что шестнадцатилетний Лаша-Гиоргий решил бы исполнить волю матери, "несмотря на волю и желание неверующих". Последние слова царицы Тамары хорошо известны. Если б умирающая царица пожелала быть похороненной в Иерусалиме, один из историков царицы Тамары об этом бы, несомненно, сообщил. А так получается, что находившийся в Палестине французский рыцарь, даже не знающий

¹ П. Пари: 1202 год – год написания письма Г. де Буа (*Histoire littéraire de la France, a Paris, 1847, 783*); М. Броссе – 1212 г. З. Авалишвили – 1207-1208 г. (З. Авалишвили, *Со времен крестовосцев*, 100); Т. Натрошвили, Г. Джапаридзе считают, что в письме описаны события 1210 года, письмо следует датировать 1211 годом (Т. Натрошвили, Г. Джапаридзе, *Попытка уточнения одной даты, 168-169*).

имени Гиоргия-Лаши, знал о предсмертном завещании царицы Тамары, тогда как летописцы, досконально описавшие жизнь царицы, не имели об этом ни малейшего представления! Разве можно в это поверить?!"¹

Я уверен, что если б в распоряжении Ив. Лолашвили были вышеупомянутые письма, он не был бы столь категоричным по отношению к тем, кто поддерживает сведение, приведенное в письме Г. де Буа (относительно перезахоронения царицы Тамары в Иерусалиме). Здесь же следует отметить, и то, что мы, разумеется, должны доверять грузинским нарративным источникам, поскольку то, о чем они повествуют (факт захоронения царицы Тамары в Гелатском монастыре), подтверждается существующей в Гелати по сей день так называемой южной или тамариной молельней, наличие которой согласуется с грузинскими письменными источниками, хотя останки царицы Тамары в находящейся при ней гробнице отсутствуют. А вот в выяснении того, почему отсутствует, могут помочь иностранные источники, недоверие к которым было бы несправедливо лишь по той причине, что они не согласуются с грузинскими историческими сведениями. Но разве мало мы знаем фактов по западным и восточным письменным источникам,

¹ Ив. Лолашвили, Гробница царицы Тамары в Гелати, 34. Исследователь впоследствии неоднократно обращается к письму рыцаря-крестоносца и пишет: "таким образом, "завещание" из письма Г. де Буа повисло в воздухе, и в нем нет и крупницы исторической правды", там же, 35.

которые не освещены в наших письменных источниках?

* * *

Неоспорим тот факт, что усыпальница царицы Тамары в Грузии не найдена, ее не обнаружили в указанных в грузинских исторических источниках местах, тогда как в произведении Бабили Эзосмодзгвари убедительно показано, как царицу перенесли в Гелатский монастырь и как ее там похоронили¹.

В той гробнице, которая, согласно традиции, была предназначена для царицы Тамары, останки не обнаружены. Мы имеем полное право искать их в том месте, на которое существует какое-нибудь указание. Более того, если такое указание существует в иностранных письменных источниках и если сохранился интересный материальный памятник, как подтверждающий аргументированные данные, исследование приближается к объективной реальности.

Реинтерпретация письменных сведений

На основании анализа грузинских нарративных источников Л. Тухашвили пришел к выводу, что "уже

¹ Чтобы подтвердить, что царица Тамара была действительно похоронена в Гелати и нигде не была перезахоронена, Дж. Самушиа собрал все источники, в той или иной степени связанные с этой проблемой, и предложил интересные соображения; см. его "Тайна гробницы Тамары".

в 1222 и 1245 годах останков царицы Тамары не было в Гелати". Внимание исследователя привлекло то обстоятельство, что когда царь Лаша-Георгий скончался, "его похоронили в могиле отца". Это сообщение историка выглядит странно по той причине, что Георгий-Лаша именовался сыном царицы Тамары, а не Давида. "Ни в коем случае не мог летописец выделить не венценосную мать, а имя хоть и представителя династии Багратионов, но ее осетинской ветви, не грузинского царя. Если б здесь слово "отец" не было употреблено в единственном числе, то можно было бы допустить, что подразумевались "отцы" – то есть могила предков... Хотя бы ради имени Лаши-Георгия историк обязательно должен был упомянуть факт захоронения знаменитой матери царя"¹. Можно предположить, что во время похорон Георгия-Лаши в Гелатском монастыре грузинский историк знал, что могилы царицы Тамары там уже не было. Не упоминается царица Тамара и во время похорон в Гелати ее дочери Русудан². Как явствует из письма Георгия-Лаши, отправленного папскому легату, кардиналу Пелагиусу, царица Тамара оставила завещание, которое содержало ее желание быть похороненной на Святой земле. Поскольку завещание существовало (думаю, нет оснований сомневаться в этом), то интересно, когда, как и где можно было его исполнить.

¹ Л. Тухашвили, Очерки по истории грузинской дипломатии, I, 225.

² "Картлис Цховреба. История Грузии", 353.

Поиск мирного пути для перезахоронения царицы Тамары в Иерусалиме

а) Вопрос о перезахоронении царицы Тамары в Иерусалиме должен был стоять на повестке дня при царском дворе Лаши-Гиоргия со дня кончины царицы, но для его решения нужна была подходящая ситуация. Если б решили отправиться сухопутным путем, то нужно было учитывать политическую ситуацию в соседних с Грузией мусульманских странах, а также взаимоотношения грузинского царя с правителями соседних мусульманских стран. По моему мнению, наиболее благоприятная ситуация для исполнения завещания Тамары сложилась во время Пятого Крестового похода, когда внимание соседних с Грузией мусульманских стран и вооруженные силы были направлены на Египет – главную опору мусульман в Передней Азии. Крестоносцы наступали на Египет, и его важнейший в стратегическом и экономическом плане город Дамьетта был сначала окружен, а затем и захвачен. Эти события произошли в 1218-1220 годах. Это был период, когда мусульманские страны, расположенные между Иерусалимом и Грузией, считались с Гиоргией-Лашей.

У Грузии были мирные, добрососедские отношения с соседним Аюбидским Хлатским государством после подписания в 1210 году 30летнего мирного договора. Правитель Хлата Ал-Ашрап, один из самых могущественных правителей среди соседних

с Грузией мусульманских стран, определял политику на Ближнем Востоке¹.

б) Хорошие отношения с Хлатским государством – были одним из важных условий для осуществления намеченной цели в том случае, если б путешественники воспользовались сухопутным путем². Поскольку грузинам удавалось отправлять

¹ Т. Натрошвили, Г. Джапаридзе, Попытка уточнения одной даты, 80-81; Г. Джапаридзе, Грузия и исламский мир Ближнего Востока, Тбилиси, 1995, 170-174 (на груз. яз.).

² Житие Гиоргия Мтацминдели соержит некоторые сведения о том, в каких условиях проходило в средние века путешествие грузин в Иерусалим сухопутным путем: мать грузинского царя Баграта IV, царица Мариам решила "отправиться в Святой город Иерусалим, чтоб помолиться там и поклониться святым местам". Она намеревалась попасть в Святой город через Антиохию, но патриарх Антиохии и правитель, с согласия Гиоргия Мтацминдели, решили не пускать царицу, поскольку путешествовать через мусульманские страны было небезопасно, и царица согласилась с их мнением. Царица Мариам поручила Гиоргию Мтацминдели "раздать предназначенные для путешествия деньги беднякам и инвалидам Иерусалима, отнести их в монастыри, расположенные в городе" (Грузинская письменность, II, Тбилиси, 1987, 97) (на груз. яз.).

Гиоргий прибыл в "Святой город в мире и безопасности" и выполнил поручение царицы. Затем он вновь вернулся в монастырь на Черной горе.

Царь Баграт IV и царица Мариам пригласили Гиоргия Мтацминдели в Грузию, куда он решил вернуться кратчайшим сухопутным путем – из Антиохии (восточное побережье Средиземного моря) через Сельджукское княжество. Но добравшись из Антиохии до реки Евфрат, он узнал, что "турки захватили все Междуречье, Исаури и Грецию. Мы свернули с пути и отправились в сторону Севастии. Думали, что там все спокойно. Но турки нас опередили – захватили этот город и сожгли его. Не ведая ничего, мы чуть не оказались у них в плену ... Мы

своих послов в Египет, конкретно – к находящимся у города Дамиетта крестоносцам, они сумели бы доставить драгоценный груз, если не сухопутным путем, то морем, до палестинского побережья, а оттуда легче было бы добраться до Иерусалима – хотя бы потому, что в Святом городе христиане, в том числе грузины, имели большое влияние (вновь можно вспомнить возмущение многочисленной грузинской общины, вызванное опасностью, возникшей вследствие разрушения стены святого города). Вероятно, одной из целей переговоров представителей грузинских властей с кардиналом Пелагием в Дамиекте было оказание помощи в перезахоронении останков царицы Тамары в Иерусалиме.

направились в сторону гор и с большим трудом, двигаясь ночью и днем, дошли до Кесарии (город в Анатолии – Э. М.). Мы добрались до моря, так как путешествие по суше было опасно, и с Божьей помощью достигли Евхаита (на берегу Черного моря, западнее Синопа – см. Тимоте Габашвили, Путешествие. Подготовка текста, исследование, указатели и словарь Ею Пю Метревели, Тбилиси, 1956, 98) (на груз. яз.) и таким путем добрались до Самисона, города на окраине моря, там мы продали наших ослов, на лодке направились в Абхазию, с помощью попутного ветра добрались до Поти, а оттуда на волах отправились в Кутаиси (осень – Э. М.)." Из процитированного отрывка видно, как изменение политической ситуации влияло на передвижение путешественников. Сообщение Грузии с Египтом в XIII-XV вв., как явствует из материалов того времени, происходило по морскому пути и по суше. О путях, соединяющих Грузию с Иерусалимом, см. Э. Мамиствалишвили, Дороги, соединяющие Грузию с Палестиной. Горийский Государственный Университет. Сборник научных статей №3, Гори, 2007, 51-54 (на груз. яз.).

По моему мнению, сведения относительно безопасного пути для перезахоронения царицы Тамары в Иерусалиме отражены в "Ответе царю Давиду, правителю Абхазии":

"Приказ величайшего царя; возвышенного монарха; милостивого цезаря ... - Вашему рабу и представителю древнейшего (царского дворца) и освященной фамилии ... Молящийся получил (письмо – Э.М.); он поцеловал его, приложил к голове и к глазам; **благодаря такой большой милости он почувствовал смирение, он отдал себя в руки судьбы и был щедр в молитвах, хвалах и благодарностях по отношению к Вашему роду за оказанную ему милость.**

Это письмо является большой милостью, благодаря которой **мы получили сведения о защитнице святыни – царице цариц.** Нет сомнений в ее непорочности, которая гораздо больше в глазах грешников, чем царская власть и величие ее государства. Достойное происхождение защитницы благой веры, ее широкий кругозор, мудрость, твердое вероисповедание, все эти качества, известные так же, как ее фамилия, которая отличается достойными и положительными качествами. Пусть по воле Всевышнего будут даны нам силы и да будем спасены мы – молящиеся за нее, за ту помощь, которую мы оказали защитнице святыни, чтобы по истечении каждого дня мы, грешники, **читали бы это письмо чаще и каждую минуту с уважением защищали бы, так как ее служение – величайшая... румского населения... это непреходяще и обязательно.**

Указание, которое было принято вследствие просьб к гурджистанским царям, не являлось царской милостью и привлекательными наставлениями. ***Примите в ответ нашу похвалу и благословение вместе с хранением той тайны.*** В дальнейшем переписка продолжится и (связи) обновятся и оживятся с учетом ситуаций. С этим древним родом были взаимосвязи (очевидно), идущие от высочайшего рода, по следам предков и завещанием покойной царицы... ***Считайте впредь дорогу переписки и (наших) взаимосвязей открытой, так как мы можем сообщить новости и в случае надобности пришлите письмо, чтобы мы незамедлительно приступили к исполнению,*** да будет на то воля Всевышнего!"¹

Представляют интерес замечания М. Тодуа, переводчика на грузинский язык, согласно которым, адресатом является не Давид, а Гиоргий-Лаша; письмо должно быть датировано между 1210 и 1219 годами (1210 – год коронавания Гиоргия-Лаши, 1219 – дата составления сборника). В упомянутый период времени Румским султаном был Эзз эл-Дин Кайкавус, который отправил письмо Лаше². По моему мнению, "Письмо царю Давиду, правителю Абхазии" должно было быть

¹ Титулы и имена грузинских царей и государственных деятелей XII века. Грузино-персидские этюды, III, текст издал, перевел и снабдил комментариями Магали Тодуа, Тбилиси, 1979, 5-6 (на груз. яз.).

² Титулы и имена грузинских царей и государственных деятелей XII века, 33. Л. Тухашвили считает, что письмо было написано в 1207-1210 годах. Л. Тухашвили, Очерки из истории грузинской дипломатии, I, 230.

в период между началом Пятого Крестового похода (1217 г.) и 1219 годом.

М. Тодуа правильно предполагает, что упомянутая в письме усопшая царица должна быть царицей Тамарой: "В то же время, знаменательно то, - пишет М. Тодуа, что в первом письме упомянута некая скончавшаяся царица, которая, видимо, была близким человеком для Давида. Эта царица была такой политической фигурой, что исполнение ее завещания было почетной миссией как для грузинского царя, так и для отправителя письма. Вряд ли такой статус имела супруга какого-либо грузинского царя. Здесь, следует полагать, речь идет о царице"¹.

Вторая женщина, упомянутая в связи с Румом, была дочь царицы Тамары Русудан. Она еще не была замужем. Вполне согласен с предположением М. Тодуа о том, что в письме отражена подготовка к замужеству Русудан за сына эмира Арзрума Тогрила².

Таким образом, были подготовлены условия для исполнения завещания царицы Тамары – перезахоронения ее останков в Иерусалиме. Для осуществления этого намерения существовали безопасные морской и сухопутный пути. Знаменательно высказывание Г. де Буа в конце письма: грузинский царь "намеревается отвезти ее (матери – Э.М.) (останки) в Святой город по воле и

¹ Титулы и имена грузинских царей и государственных деятелей XII века, 31.

² Титулы и имена грузинских царей и государственных деятелей XII века, 32-33. После коронования Русудан среди кандидатов ей в мужа царский двор остановил свой выбор на сыне султана Рума Могисе эд-Дине.

против воли идолопоклонников". Это означает, что Гиоргий-Лаша по необходимости договорился с некоторыми мусульманскими правителями (как следует из цитируемого письма, одним из таковых был правитель Рума), чье же согласие не было обязательным, тех и не спрашивали.

Необходимость засекречивания гробницы царицы Тамары

Ив. Лолашвили и некоторые другие исследователи с недоверием относятся к сведению Г. де Буа по той причине, что такое важное событие, как перезахоронение останков царицы Тамары в Иерусалиме, не сохранили грузинские нарративные источники. Ив. Лолашвили пишет: "Если Лаша-Гиоргий прибыл в Иерусалим вместе с грузинским войском для исполнения завещания матери, то об этом, несомненно, упомянул бы сначала летописец времен Лаши, а позднее – историографы, описывавшие жизнь и деятельность Лаши-Гиоргия. Но, как известно, эти историки умалчивают о перезахоронении останков царицы Тамары и о прибытии Лаши в Иерусалим. Почему? Причина в том, что царица Тамара была похоронена в Гелати и оттуда ее останки никто не выносил."¹ Со своей стороны, я добавлю, что кроме вышеупомянутого исторического грузинского произведения, этот интересный вопрос не был освещен в письмах царицы Русудан и Иване Мхаргрдзели, адресованных Папе

¹ Ив. Лолашвили, Гробница царицы Тамары в Гелати, 38.

Римскому Онориусу III, отправленных в 1223 году. В письмах царицы Русудан и ее военачальника извещалось о готовности Гиоргия-Лаши помочь своим войском крестоносцам в то время, когда они пытались взять город Дамиегту, указывалась причина, по которой не удалось осуществить намерение, в частности – вторжение монголов в Грузию¹. Но в письмах ничего не сказано о намерении Гиоргия-Лаши относительно перезахоронения останков царицы Тамары в Иерусалиме и о том, было ли это намерение осуществлено. Я считаю, что это обстоятельство не должно вызвать удивления, поскольку за период с 1220 года до 1223 год ситуация радикальным образом изменилась не только в Грузии, но и на всем Ближнем Востоке. *Если допустить, что останки царицы Тамары уже было перевезено в Иерусалим, то при создавшейся ситуации было необходимо держать этот факт в секрете. Нельзя исключать того, что захороненные в Иерусалиме останки царицы Тамары могли стать оружием влияния на грузинское правительство со стороны недоброжелателей. Я имею в виду то обстоятельство, что покоренная монголами Грузия была вынуждена принимать участие в войнах, которые вели монгольские захватчики на Ближнем Востоке. Повелители Египта и Палестины рассматривали грузин как союзников монголов. По этой причине вполне возможным было с целью мести манипулировать останками царицы Тамары,*

¹ М. Тамарашвили, История католичества среди грузин, Тифлис, 1902, 7-9 (на груз. яз.).

похороненной в Иерусалиме. Наверняка этот момент постоянно учитывали грузинские политики, придворные историографы и распространители информации¹.

***Версии Г. де Буа с указанием последней
могины царицы Тамары***

Сведение относительно перезахоронения царицы Тамары в Святом городе, содержащееся в письме Г. де Буа, стало основой для возникновения различных версий. Поскольку нас интересует судьба останков царицы Тамары, еще раз обратимся к соответствующему месту цитируемого письма Г. де Буа: "Этот юноша везет с собой останки своей матери, могущественнейшей царицы Тамары, которая при жизни дала обет посетить иерусалим, а на случай своей смерти просила сына отвезти ее тело ко Гробу Господню. Он же, исполняя просьбу, пожелал осуществить ее обет и похоронить ее в Святом Граде, хотя бы и против воли язычников".²

Известный грузинский католический деятель и ученый Микел Тархнишвили ознакомился в фондах Ватикана с одним документом, написанным неизвестным крестоносцем (надо полагать, Г. де Буа),

¹ Ив. Лолашвили не верит рассказу Г. де Буа по той причине, что такое важное событие, как перезахоронение останков царицы Тамары из Гелати в Иерусалиме, не освещено в грузинских источниках.

² Ватейшвили Д. Л., Грузия и европейские страны. Т. I. Грузия и Западная Европа XIII-XVII века, 136-137.

в котором было сказано, что *"в начальный период нашествия монголов в Грузию останки царицы Тамары перезахоронили в Иерусалиме; туда же перевезли царскую кладовую. Останки нес грузинский отряд во главе с молодым принцем. Крестоносцы встретили вошедших на их территорию отряд и процессию, выразили им свое соболезнование и с почетом проводили. Грузины благополучно дошли до Иерусалима и похоронили останки царицы Тамары в грузинском монастыре"*.¹

Существует еще одна интерпретация письма Г. де Буа: *"Тамара при жизни дала завет пойти в Иерусалим; и когда она скончалась, ее сын взял кости царицы и с могущественным отрядом направился в Святой город и для уничтожения саркинозцев, дабы его мать, если не при жизни, то хотя бы представившись вошла бы в Иерусалим"*.²

Как видно, цитаты представляют собой краткое изложение того письма Г. де Буа, которое опубликовано в "Истории французской литературы", а его латинский оригинал был опубликован Рейнолдом Рорихтом. Для сравнения приведу лишь то место русского перевода, которое касается перезахоронения останков царицы Тамары в Иерусалиме. "Мы узнали

¹ В. Чачанидзе, Петр-Ивер и археологические раскопки грузинского монастыря в Иерусалиме, Тбилиси, 1977, 26.

² Histoire littéraire de la France, ouvrage commence par des religieux Benedictions de la Congregation de Saint-Maur et continué par des Membres de l'Institut (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres). T. XXI. Suite du treizième siècle, depuis l'année 1296. suppléments. A Paris, 1847; Regesta Regni Hierosolymitani (MXCVII-MCCXCI) edidit Reinhold Rörich. Oenipont, 1893, 233-234.

из достоверных донесений, что какие-то христиане из Иберии, именующие себя "георгенами" (грузинами), с Божьей помощью восстали мужественно против неверующих с огромным войском.... Их знаменитый шестнадцатилетний царь своим задором и благопристойностью похож на Александра (Македонского)... Этот юноша носит с собой кости своей матери – могущественной царицы Тамары, которая при жизни завещала похоронить ее после смерти в Иерусалиме, рядом с могилой Христа. Уважая желание матери, он решил исполнить ее поручение и захоронить тело матери без разрешения неверующих".

Я привел три сообщения трех разных лиц, взятых из одного источника в той последовательности, в которой они приведены в книге В. Чачанидзе. Если расположить их по содержанию, то сначала должно идти второе, потом третье и в конце – первое сообщение. Во втором сообщении передано сумбурное, непонятное для автора сведение, тогда как в третьем мы уже видим определенные детали переданного известия. В рассказе Микела Тархнишвили сообщение заканчивается, то есть останки царицы Тамары доставлены в Иерусалим; отмечается, как крестоносцы встретили траурную процессию и как погребли останки Тамары в "грузинском монастыре".

Это последнее сообщение (о погребении останков царицы Тамары в "грузинском монастыре") послужило причиной того, что руководитель Римского Института Востоковедения Альберто Форо, когда его в 1946 году назначили Католикосом-Патриархом

Иерусалима, пригласил итальянского археолога П. Вирджилио Корбо для проведения раскопок в Иерусалимской пустыне, на предполагаемом месте грузинского монастыря.¹

Из приведенных цитат явствует, что изначально было решено перезахоронить останки царицы Тамары поблизости от Гроба Господня. Но в действительности, судя по приведенной М. Тархнишвили информации, царица Тамара была погребена в Монастыре Святого Креста, что, само по себе, вызывает много вопросов.

Прежде, чем я продолжу рассказ о перезахоронении царицы Тамары в Иерусалиме, нужно отметить следующее: возможно, Альберто Форо и п. Вирджилио Корбо, проконсультировавшись с Микелом Тархнишвили и при его помощи, познакомились с утвердившимся в грузинской и негрузинской научной литературе мнением о том, что "грузинский монастырь" якобы находился поблизости от Вифлеема. Археологические раскопки действительно выявили остатки грузинского храма, но он, как оказалось, принадлежал монастырю лазов.² Таким образом, "грузинский монастырь", в чем я старался ранее убедить читателя, являлся Монастырем Святого Креста, где исследователи и должны были искать гробницу царицы Тамары.

Академик Ш. Амиранашвили писал: "Следует считать установленным, что гробница царицы Тамары

¹ В. Чачанидзе, Петр-Ивер и археологические раскопки грузинского монастыря в Иерусалиме, Тбилиси, 1977, 35.

² Э. Мамиствалишвили, Грузины и библейский мир, Гори, 1998, 85-88 (на груз. яз.).

(в Гелати – Э.М.) в течение долгого времени оставалась пустой. Согласно установленному правилу, ежегодно в день кончины царицы Тамары – 18 января открывался камень гробницы и совершалась панихида с поминовением души покойной. Этот факт был подтвержден археологическими раскопками. Поэтому мы имеем полное основание полагать, что сообщение французского рыцаря относительно Лаши-Гиоргия представляет историческую правду".¹

Принимая во внимание сильную внешнюю и внутреннюю политику Грузии времен царицы Тамары и Гиоргия-Лаши, личные качества самого Гиоргия-Лаши, Ш. Амиранашвили писал: "Все это дает нам основание считать, что Гиоргий-Лаша выполнил последнюю просьбу матери. Он, несомненно, выбрал подходящее время и с помощью грузинских всадников отвез останки матери в Иерусалим, где захоронил их вблизи могилы Христа, поскольку, согласно преданиям рода Багратионов, грузинские Багратионы по своему происхождению и крови являются родственниками Давида Пророка и Иисуса Христа, и это мнение разделяли сами греки, в том числе, и Константин Порфирогенет... Это обстоятельство делает понятным стремление Шота Руставели на закате его жизни отправиться в Иерусалим. В Монастыре Святого Креста, давшем ему убежище, великий поэт и нашел место своего последнего

¹ Ш. Амиранашвили, Портрет Шота Руставели в Иерусалимском Монастыре Святого Креста, журнал Сабчота хеловнеба", 1961, №4, 65 (на груз. яз.).

упокоения".¹ Соображение Ш. Амиранашвили может быть подкреплено, если принять во внимание заслуги царицы Тамары перед своим отечеством и те благоприятные условия в Иерусалиме, которые упоминались выше. Следует отметить и тот факт, что царица Тамара удивляла современников своей богобоязненностью и богоугодной деятельностью. Басили Эзосмодзгвари, характеризуя царицу Тамару, особо выделял следующее: "Никто с таким рвением не следовал закону божьему, как она, и никто с таким смирением не преклонял голову. Молебны и бдения, исполняемые в ее дворце, превзошли молитвы Фуодосия Великого, и я уверен, вфже пустынников. А что же говорить о том, как она постилась; она сама следила, как соблюдали пост монахи и придворные"². В этом же произведении отмечено большое внимание, уделяемое царицей Тамарой находящимся за рубежом святым местам, которые она неустанно одаривала пожертвованиями³. Поэтому ее поминают в Монастыре Святого Креста 27 января – в день кончины царицы, а также в другие дни – во время всех больших церковных праздников⁴.

Компетентный исследователь истории царицы Тамары Р. Метревели не согласен с категорическим отрицанием Ив. Лолашвили возможности

¹ Ш. Амиранашвили, Портрет Шота Руставели в Иерусалимском Монастыре Святого Креста, 65.

² Картлис Цховреба. История Грузии, Тбилиси, 2008, 320 (на груз. яз.).

³ Картлис Цховреба. История Грузии, 316.

⁴ Э. Метревели, Материалы по истории грузинской колонии в Иерусалиме, Тбилиси, 1961, 53 (на груз. яз.).

перезахоронения царицы Тамары в Иерусалиме. Он считает, что требуется фундаментальная проверка не только зарубежных сообщений (имеется в виду письмо Г. де Буа), но и тех грузинских сведений, которые сообщают о погребении царицы в Гелати. Р. Метревели приходит к такому заключению: "Таким образом, царица Тамара, несомненно, была похоронена в Гелати и не исключено, что через несколько лет после погребения она была перезахоронена в Иерусалиме"¹.

Вполне ожидаемо и понятно желание царицы Тамары, подобно многим другим правоверным христианам, быть похороненной на Святой Земле, там, где у грузин была достаточно многочисленная община и множество церквей и монастырей.

Вещественные материалы с предполагаемой могилы царицы Тамары

Грузинский исследователь Автандил Микаберидзе сообщил Ираклию Абашидзе, что в 1980 году он познакомился в Афинах с упомянутым в данной работе греческим археологом Атанасиосом Икономопулосом, от которого узнал, что когда тот руководил (1969-1971 гг.) археологическими и реставрационными работами в Монастыре Святого Креста, он увидел несколько захоронений под мозаичным полом храма, в пространстве глубине в один метр между полом и поверхностью земли. Под

¹ Р. Метревели, Царица Тамара, Тбилиси, 1991, 309 (на груз. яз.).

левым передним столбом было большое захоронение, в котором находились останки двух женщин знатного происхождения. В погребении возле головы одной из усопших был обнаружен фрагмент материи. В письме сообщалось следующее: "Большое удивление вызывает факт погребения знатных особ женского пола в мужском монастыре, которому трудно найти параллель в археологии средних веков".¹

Под полом главной церкви был обнаружен древний некрополь. У алтаря, между другими могилами, под левым столбом похоронены две знатные женщины, одна из которых могла быть царицей Тамарой.

Можно себе представить, что испытал академик И. Абашидзе, который, наряду с другими учеными, внес большой вклад в дело изучения Монастыря Святого Креста, когда он получил эту информацию от А. Микаберидзе. В сентябре 1988 года вместе с А. Микаберидзе он прибыл в Афины, где посетил А. Икономопулоса. После беседы с археологом у И. Абашидзе создалось впечатление, что исследователь не сомневается в том, что в найденном им некрополе "покоились люди знатные, относящиеся к высшим слоям общества, возможно даже принадлежащие царской семье". Как отметил А. Икономопулос при следующей встрече, они, несомненно, были кровными родственниками. Прощаясь, греческий ученый добавил: "Возможно, это действительно гробница двенадцатого-тринадцатого веков". Потом он

¹ И. Абашидзе, Думы о Палестине, Тбилиси, 1989, 65-66 (на груз. яз.).

повернулся и вновь повторил эти слова. И добавил: "сейчас я знаю и могилу Шота Руставели..." С этими словами он удалился. А. Икономопулос передал грузинским гостям фотографию открытого некрополя.¹

А. Икономопулоса особенно удивлял факт погребения женщин в мужском Монастыре Святого Креста.

На фотографии видно (и И. Абашидзе это также отмечает), что останки этих двух женщин в захоронении расположены не естественным образом, а совершенно бессистемно, перемешаны между собой. Это обстоятельство должно быть главным и безусловным аргументом в пользу того, что они были перенесены из другого места и захоронены в Монастыре Святого Креста. С учетом этого и принимая во внимание имевшие место серьезные изменения во внешней политике Грузии и письмо Г. де Буа, И. Абашидзе задается вопросом: "Возможно ведь, что ее (царицы Тамары – Э. М.) перезахоронение произошло, допустим, в 1218-1220 годах?"²

Когда шла речь о Монастыре Святого Креста, было сказано, что из предварительного отчета греческого археолога А. Икономопулоса о проведенных им в Монастыре Святого Креста археологических раскопках явствует, что в захоронениях, обнаруженных в результате вскрытия мозаичного пола нефа храма, "в IV³ погребении были найдены два женских скелета: один из них,

¹ Карибче, №10, 09-22. 05., 2013, 21-22 (на груз. яз.)

² Карибче, №12, 06-19. 05., 2013, 60-61

³ Ошибка корректора – должно быть V.

расположенный на севере, принадлежал 75-летней женщине, которая была больна рахитом. Вторая (женщина) была приблизительно 40 лет. На их руках были заметны следы ожогов. Между черепами погребенных находились два связанных тесьмой серебряных кольца."¹

Как видно из отчета А. Икономопулоса, он не проводил серьезной работы по изучению погребения, ограничившись лишь поверхностным осмотром могилы. Поскольку археолог опубликовал предварительный отчет, надо полагать, что он намеревался осуществить основательное археологическое исследование Монастыря Святого Креста. Однако по неизвестным для нас причинам он не смог провести это исследование, либо провел его, но не смог опубликовать результаты или не счел нужным это сделать.

Конечно, в первую очередь следует точно установить, к какому периоду относятся погребенные в захоронении женщины, почему у них обожжены руки, почему отсутствуют вещественные материалы и т.д. Ответы на все эти вопросы мы сможем получить лишь тогда, когда у грузинских ученых будет возможность на современном уровне, используя

¹ Economopoulos A., Fresh Date Resulting from the Excavation in the Church of the Monastery of the Holy Cross of Jerusalem. Actes du X.e Congress International d'Archeologie Cretienne, Thesalonique, 1984, p. 378-390; А. Икономопулос, Новые данные, полученные в результате археологических раскопок, проведенных в Монастыре Святого Креста в Иерусалиме (предварительный отчет). Труды Тбилисского Государственного Университета, 328. История, археология, искусствоведение, этнография, Тбилиси, 1999, 276 (на груз. яз.).

новейшие научно-технические достижения, провести исследование находящихся в Монастыре Святого Креста захоронения и всего Монастыря в целом.

Сообщение И. Абашидзе и опубликованный в 1984 году "предварительный отчет" А. Икономопулоса существенно отличаются друг от друга: в отчете не фигурирует фрагмент материи, не упоминается "лоскуток драгоценной матери в которую были облачены эти женщины", и ожоги на руках, а также найденные в погребении серебряные кольца, которые А. Икономопулос упоминает в своем "предварительном отчете". И, что главное, археолог ничего не говорит о перемешанных между собой костях, что хорошо видно на фотографии.

К многочисленным вопросам, связанным с местонахождением могилы царицы Тамары, прибавился еще один: какая из двух погребенных царица Тамара? Если верить археологу, то это – женщина, которой было около 40 лет. Мы знаем приблизительные даты рождения и кончины царицы Тамары (она родилась, скорее всего, между 1160 и 1170 годами, а скончалась в 1210 году), и если примем 1170 год в качестве верхнего предела даты рождения, то указанный возраст совпадет с предполагаемым возрастом царицы Тамары.

Как уже было сказано, в той же могиле находятся останки второй, больной рахитом женщины 75 лет. Если допустить, что 40-летней женщиной была царица Тамара, то возникает вопрос: кем могла быть столь близкая кровная родственница царицы, что ее останки также перевезли на Святую Землю и перезахоронили в одной гробнице с царицей Тамарой?

Можно предположить, что таковой была известная политическая фигура и дипломат Грузии XII века, дочь царя Деметре I, бывшая жена султана Хорасана, воспитательница царицы Тамары – Русудан. Она родилась приблизительно в 1127-1130 годах. Ее выдали замуж за султана Ирака и Западного Ирана Киас ад-Дина Масуда, который скончался в 1152 году. Бездетная Русудан вернулась на родину и всю оставшуюся жизнь посвятила заботе о царской семье и защите ее интересов. После кончины Давида Сослана (супруга царицы Тамары) и царицы Тамары достигшая 80-летнего возраста Русудан приблизительно в 1207-1210 годах постриглась в монахини. Вероятно, после этого она прожила недолго. По моему мнению, именно Русудан и была той 75-летней женщиной, которую даже в могиле не разлучили с ее воспитанницей Тамарой.

Когда знакомишься с вышеупомянутыми документами и литературой, поневоле вспоминается пустая гробница царицы Тамары в Гелати, слышатся перекликающиеся голоса иностранцев первой четверти XIII века и грузинских ученых XX-XXI веков. Крепнет надежда отыскать могилу царицы Тамары, а в сознании всплывает облик мрачного и недоступного Монастыря Святого Креста в Иерусалиме, хранящего множество тайн из прошлого грузин.

***Сопоставление моих соображений –
заключительная часть***

1. Рассмотренные иноязычные источники однозначно указывают на тот факт, что завещание царицы Тамары действительно существовало, и в нем было выражено ее желание – быть похороненной на Святой Земле.

2. Очевидно намерение царского двора Гиоргия-Лаши исполнить последнее желание царицы Тамары.

3. Прослеживается деятельность грузинской дипломатии по реализации этого намерения.

4. Существовали более или менее безопасные сухопутные и морские пути для перевозки останков царицы Тамары в Иерусалим.

5. Не уверен, было ли исполнено завещание покойной царицы, однако:

6. Множество вопросов возникает в связи с захоронением в Монастыре Святого Креста, в котором обнаружены останки двух женщин.

7. Целый ряд гипотез, выдвинутых в представленном очерке в связи с гробницей царицы Тамары, основаны на предположениях, близких к реальности. Надеюсь, они вызовут еще больший интерес к дальнейшим исследованиям и падет завеса тайны с этого крайне важного и интересного вопроса грузинской истории.

თამარი ფრესკა. ვარძია

„აღმოსავლეთის მეფეთ მეფე თამარი“. ყინწვისის მონასტერში (XIII ს.)

თამარის ფრესკის ფრაგმენტი
ბეთანიიდან (XIII ს.)

ბელატი

იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი